

ҚОЗОҚБОЙ МАҲМУДОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ТАРИХИЙ
ФОНЕТИКАСИ**

“ИЖОД” НАШРИЁТ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2006

81.2Ўзб-1
Қ 54

Маҳмудов Қозоқбой.

Ушбу китобда ўзбек тили фонетик тизимининг тарихи ёзма манбалар асосида тадқиқ этилган.

Китоб тилшунослар, аспирант ва филолог талабалар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори,
профессор **Қ. СОДИҚОВ.**

© «Ижод» нашриёт уйи, 2006.

МУАЛЛИФ ДАН

Ушбу китобда туркий ёзма ёдгорликлар асосида ўзбек тили фонетик тизимининг тарихий тараққиёти таҳлил этилади. Маълумки, ўзбек тилига оид ёзма ёдгорликлар лингвистик жиҳатдан кам ўрганилган, буларнинг кўпчилиги бўйича илмий-танқидий матнлар яратилмаган, айримларининг эса, ҳатто, оммавий нашри ҳам юзага келган эмас. Бу ҳол ўзбек тили тарихи бўйича дарслик ва қўлланмалар яратиш ишида маълум қийинчиликлар туғдиради. Бундан ташқари, XIII—XIV асрлар давомида Ўрта Осиёда, айниқса, Олтин Ўрда хонлиги ҳудудида яратилган манбаларнинг ўзбек тилига муносабати масаласи ҳозиргача мунозарали бўлиб келмоқда. Лекин бу масала, бизнингча, адабий тил тарихи нуқтаи назаридангина мунозарали, деб қаралиши лозим. Ушбу манбаларнинг ўзбек тили тарихига ҳам алоқадорлиги сабабли қўлланмада бу манбалардан тўла фойдаланилди.

Изоҳланаётган тил ҳодисалари қадимги туркий ёдгорликлар, яъни кўк турк матнлари, қадимги уйғур ёзувидаги манбалар ҳамда “Девону луғатит турк”, “Қутадғу билиг” асарларининг тил хусусиятлари билан қиёслаб борилди. Қадимги туркий ёдгорликлар тили ҳозирги замон ўқувчисига тўла тушунарли бўлмаганлиги сабабли бу манбалардан келтирилган мисоллар ҳозирги ўзбек тилидаги ўғирмаси билан бирга берилди.

Ёзма ёдгорликлардан келтирилган мисоллар, айрим ҳоллардан ташқари, тадрижий тартибда берилди. Техник сабаблар туфайли айрим мисолларнинг манба тафсилоти (жилди, бет, сатри) кўрсатилмади. Бирор грамматик ҳодисанинг ўзбек тили тараққиётига таъсири ҳақида сўз юритилганда, биринчи навбатда, текширилган ёзма ёдгорликларда мавжуд бўлган далилларга асосланилди.

ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР

Унлилар учун

а — тил орқа, лабланмаган, кенг унли.

э,ä — тил олди, лабланмаган, кенг унли.

э,Э — тил олди, лабланмаган, ўрта-кенг унли.

и — тил олди, лабланмаган, тор унли.

о — тил орқа, лабланмаган, тор унли.

о — тил орқа, лабланган, ўрта-кенг унли.

е,ё — тил олди, лабланган, тор унли.

у — тил орқа, лабланган, тор унли.

ү — тил олди, лабланган, тор унли.

ӕ — орқа қатор очиқ-кенг унли бўлиб, форс-тожик ва XIV асрдан бошлаб ўзбек адабий тилидаги сўзларда қўлланади.

Арабча сўзлардаги тил ўрта, қисқа (а) унлиси ва форсча-тожикча сўзлардаги тил олди, қисқа (а) унлиси (а) орқали берилди (масалан, *амал, қалам, шаҳар, сафар*).

Ундошлар учун

ң — поргловчи, бурун товуши, сонор — (масалан, *мың, мэң, кэң*).

ж — тил олди, жарангли, аффрикат ундош — (масалан, *жуфт, жумла*).

ж — тил олди, жарангли, сирғалувчи ундош — (масалан, *аждар, ажун*).

Бошқа ундошлар учун ҳозирги ўзбек алфавитида мавжуд бўлган қуйидаги белгилар қўлланди: **б, в, г, д, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, ь, қ, ғ, ҳ**.

Араб ва форс сўзларида ишлатиладиган **ث** (се), **ص** (сод) **ض** (зод), **ط** (то), **ظ** (зо), **ذ** (зол) ундошлари учун одатдаги **(с), (з), (т)** белгилари қўллана берилди.

Биринчи бўлим.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Ҳар бир халқ тилининг шаклланиши шу тилда сўзлашувчи халқнинг келиб чиқиш тарихи билан боғлиқдир.

Туркий, хусусан, ўзбек халқининг этногенезини аниқлаш тарихчилар, этнографлар, археологлар, тилшунослар ва шунга ўхшаш соҳа олимларининг биргаликда иш олиб боришларини талаб қилади. Масалан, ҳозирги замон Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг этногенезини билиш — шу ҳудудда қадимда яшаган халқлар — сак (скиф), массагет, суғд, кушон (ёки тоҳар), хун ҳамда бошқа кўшни халқларнинг тарихини ўрганиш билан боғлиқдир. Ҳар бир халқнинг этногенези унинг ижтимоий тузуми, маданияти, тили ва онгининг шаклланиши билан белгиланади.

Туркий халқларнинг генезиси ва тилининг шаклланишини аниқлашда энг мураккаб муаммо Ўрта ва Марказий Осиёнинг энг қадимги тарихини ва бу ҳудудда истиқомат қилган қадимги этник гуруҳлар, уларнинг қайси бир тилда сўзлашганини аниқлаш масаласидир. Бу соҳада асосий манбалар — қадимги эрон, юнон, хитой, араб тилларида ёзилган ёдномалар, археологик қазилмалар ҳамда ҳозирги замон шева материалларидир. Мавжуд туркий ёзма ёдгорликларнинг энг эскилари VII—X асрларга оид.

Манбалардан маълум бўладики, энг қадимги (милоддан аввалги III—I мингинчи йиллар) Ўрта Осиёнинг аҳолиси скифлар, саклар, хоразмликлар, массагетлар, суғдлар, қангли (қанғуй)лар бўлган. Аму ва Сирдарёнинг қуйи оқимида массагетлар, Қозоғистон ва Шарқий Туркистонда саклар, Хоразм воҳасида хоразмликлар яшаган. Тошкент, Фарғона, Суғднинг катта қисмида туркийзабон деб тахмин қилинган этник гуруҳлар — қанғуй (ёки қангли) уруғлари яшаган ва улар **Қанғуй (Қанға) давлатини** ташкил этганлар.

Туркий уруғларнинг мустаҳкамланишида иштирок этган иккинчи қатлам Марказий Хитойдан кўчиб келган юечжи (кушон ёки тоҳарлар) ва хунлар (милодгача I мингинчи йиллар) ҳамда эфталит уруғлари бўлди. Кушонлар Кушон давлатини (I—IV асрлар), эфталитлар Эфталит давлатини туздилар (V—VI асрлар). Эроний ва туркий тилда сўзлашувчи бу давлатлар Бақтрия, Суғд, Хоразм, Парфия, Марғиёна, Чоч (Шош), Паркана ўлкаларида барпо бўлди. V—VIII асрлар мобайнида шарқдан кўчиб келган туркий уруғлар маҳаллий туркий уруғларнинг мустаҳкамланишида ва суғд ҳамда хоразмча сўзлашувчи уруғларнинг турклашишида катта роль ўйнадилар.

Ашёвий далиллар, қадимги битиглар Ўрта Осиё халқлари орасида зардушт дини таълимоти тарқалгани, амалдаги оромий ёзувдан суғд ва хоразм ёзуви шаклланганини кўрсатади. Сўнгги икки ёзув VII асрларгача қўлланиб келди.

Ўрта Осиёда Кушон давлатининг емирилиши билан унинг вориси ва давомчиси сифатида **Эфталит давлати** барпо бўлди (V—VI асрлар). Эфталитлар хунлар билан аралашиб, уларнинг тилида (туркий тилда) сўзлашганлар.

VII—VIII асрлар **турк хоқонлиги даври**дир. Бу хоқонлик Ўрта ва Марказий Осиё, Мўғулистон ва Қозоғистонни ўз ичига олди. Маълумки, турк хоқонлиги кейинроқ, 588 йили икки қисмга бўлиниб кетди: Шарқий хоқонлик (Мўғулистон) ва Фарбий хоқонлик (Еттисув вилояти). Фарбий хоқонлик қарлуқ, халаж, қанғли, тургеш, чигил, ўғуз уруғ бирлашмаларидан иборат эди. Кейинроқ Фарбий хоқонлик ҳам емирилиб, таркибидаги ўғуз ва қарлуқлар ажралиб чиқиб, алоҳида ўз давлатларини ташкил этдилар.

Бу даврда Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонга шимол ва шарқдан туркий қабилаларнинг кириб келиши давом этади. 745 йили Шарқий турк хоқонлиги уйғурлар томонидан емирилди, **Уйғур давлати** пайдо бўлди. Бу давлат 840 йилгача давр сурди, сўнгра Уйғур давлати Сибирдан келган хакаслар (қирғизлар) томонидан емирилиб, **Қирғизлар давлати** ҳукмрон бўлиб қолди. Уйғурларнинг бир қисми қарлуқларга қўшилди, иккинчи қисми Тибетга кўчди, қолгани Олтойда қолиб, бошқа туркий уруғлар билан қўшилиб кетди.

Маълумки, VIII аср бошларида Ўрта Осиёни араблар босиб олди. Бу даврда маҳаллий зардуштий, буддизм, оташ-парастлик, кўп худолилик динлари ўрнини ислом дини эгаллади.

IX—X асрлар давомида Ўрта Осиё Сомонийлар давлати қўл остида бўлди. Бу даврда араб ҳукмронлиги тугатилса ҳам, ислом дини ва ақидалари сақланди, тобора сингиб борди, араб тили фан тили сифатида қўлланса ҳам, расмий давлат тили форс-тожик тили эди. Маҳаллий туркий ва форс-тожик уруғларининг ўзаро алоқаси ва қўшилиши жараёни кучайди. Икки тиллилик ривож топди. Бу вақтга келиб араб алифбоси ўзлашиб, суғд, хоразм ва паҳлавий ёзуви қўлланишдан тўхтади, уйғур ёзуви эса XIII—XV асргача ишлатилди. Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Абу Али ибн Сино, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Форобий, Берунийлар шу даврда яшадилар ва ўлмас асарлар яратдилар. Олим ва шоирларга Абу Аббос Маъмун (999—1016 йиллари ҳалиф эди) ҳомийлик қилди, машҳур “Маъмун кутубхонаси” ва “Маъмун академияси” (“Байтул ҳикмаъ”) ташкил бўлди.

Умуман, VIII—X асрларда Ўрта Осиёнинг шарқий қисмида, жанубида, Еттисувда қарлуқ, чигил, яғмо, тухси, уйғур, ўғуз, қипчоқ каби туркий уруғлардан иборат конфедерациялар ташкил топди. Бу уруғлар ичида нуфузлиси қарлуқ уруғлари эди.

X аср охирида ўғузлар Хоразмни эгалладилар.

Бухоронинг жанубий қисмларида улар туркман-салжукийлар номи билан юритиларди. Бу даврда туркий уруғларнинг кўп қисми Еттисув воҳасида жойлашган эди. Қарлуқлар Марказий Осиёда, чигиллар Иссиққўлда, яғмолар Иссиққўлнинг жанубида истиқомат қилганлар. Еттисув воҳасидаги конфедерацияда дам қарлуқлар, дам чигиллар, дам арғулар ҳукмронлик қиларди.

X—XII асрлар Қорахонийлар давлати ҳукм сурган давр дир. Бу давлат сомонийлар давлати ўрнида пайдо бўлди. Аммо XI аср ўрталарида Қорахонийлар давлати икки қисмга ажралди: бири — Шарқий давлат (Маркази — Баласағун, кейинроқ — Қошғар), иккинчиси — Ғарбий давлат (маркази Ўзган, кейинроқ Самарқанд). Шарқий давлатга Шарқий Тур-

кистон, Еттисув, Шош, Фарғона, Суғд кирса, Фарбий давлатга Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Афғонистон, Шимолий Эрон, кейинчалик Хоразм ўлкаси кирди. Бу вақтга келиб туркий қабилалар янада бирлашди, туркий тилнинг мавқеи кўтарилди. Қорахонийлар давлатини қарлуқ, яғмо ва чигил уруғлари ташкил қилар эди. XI асрда Қорахонийлар давлати билан баробар Фазнада **Фазнавийлар давлати** тузилди ва 1017 йили Хоразм ҳам шу давлатга қўшиб олинди.

Қорахонийлар давлатида араб тили илм ва дин тили бўлиб қолди, форс-тожик тили расмий ва адабий тил бўлса-да, туркий тилда ҳам расмий ҳужжатлар тузилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг 6645 мисрадан иборат “Қутадғу билиг” асари, Аҳмад Югнакийнинг назм билан ёзилган “Ҳибатул-ҳақойиқ” асари туркий тилда ёзилди. Бу ҳол XII асрда ўзбек адабий тилининг шаклланишини таъминлади.

1130 йили Қорахонийлар давлати барҳам топди. Ўрнига Хуросон, Ироқ, Сурия, Озарбайжон, Арманистонни эгаллаган салжуқийлар давлати 1085 йили Измирни, 1097 йили Мовароуннаҳрни эгаллаб, бутун Ўрта ва Кичик Осиёни ўз қўллари остида бирлаштирдилар. Бу ҳокимият 1157 йилгача ҳукм сурди.

XI—XII асрларда Хоразмга туркий уруғларнинг кўплаб келиши туфайли, маҳаллий хоразм тилининг мавқеи пасайиб, туркий тилга ўтиш ва турклашиш жараёни кучайди.

XII аср бошларида этник таркиби кўчманчи “қора хитойлар” Ўрта Осиёни босиб олса ҳам, катта ўлпон (солиқлар) бериш шарти билан ўз юртига қайтдилар.

Ўрта Осиё халқлари XIII асрнинг биринчи ярми (1219 йил)дан то XIV асрнинг иккинчи ярмигача (1370 йилгача) **мўғуллар** асоратида бўлдилар. XIV асрнинг иккинчи ярмидан XV асрнинг иккинчи ярмигача ҳокимият **темурийлар** қўлида бўлди. Темур давлати мўғуллар вайрон қилган давлатни тиклади, катта ҳудудда мутлақ ҳокимият ўрнатди.

Ўрта Осиёда ҳукм сурган араб, форс, мўғул маҳаллий уруғ ва қабилаларнинг этник таркибига ва тилига бирор кескин таъсир кўрсата олмади, фақат маълум даврларда араб тили илмий тил, форс тили расмий ва қисман адабий тил сифатида қўлланилди. XIV—XV асрларда қипчоқ иттифоқига мансуб (жалойир, барлос, каучин, арлот, алчин, дуғлат,

минг, сулдуз, манғит, қўнғирот, найман ва б.) туркий уруғлар билан аралашуви ва туркклашиш жараёни кучайди.

Бу даврда ўзбек адабий тилининг ва ўзбек халқининг шаклланиш жараёни тугалланди ва фан, маданият ва адабиёт тараққий этди.

Олтин Ўрда инқирозга учрагач (XIV асрнинг бошлари), шунингдек, Темурийлар давлатининг ички инқироzi даврида Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида (Волга дарёсининг шарқ томони ва Сирдарёнинг шимолидаги, ҳозирги Қозоғистон ва Сибирнинг ғарби-жанубий қисми) XV асрнинг 20-йиллари **“Кўчманчи ўзбеклар давлати”** вужудга келди. Бу давлат ўзбек, қозоқ ва мўғул уруғларидан (танғут, қўнғирот, дурман, найман, хитой, уйғур, қарлуқ, уйшин, манғит каби) таркиб топган эди. Бу уруғлар умумий бир ном билан **“ўзбек”** деб аталарди. Бу давлатнинг асосчиси Абулхайрхон (1428—1468) бўлиб, давлат 40 йил ҳукм сурди. Абулхайрхоннинг невараси Муҳаммад Шайбоний (1450—1510) XV аср бошларида темурийлар салтанатига барҳам берди, кўчманчилар маҳаллий уруғларга сингиб, ҳудуддаги туркий аҳоли ҳам секин-секин **“ўзбек”** деб номлана бошлади.

“Ўзбек” атамаси эскидан маълум. Бу ном шахс номи сифатида Нисавий Жувайний ва Рашидиддин (XIII аср) асарларида қўлланади. Олтин Ўрда хони Жўжининг наслига мансуб Ўзбекхон ҳамда илдезидлар сулоласидан бўлмиш Озарбайжон отабекларидан бири Ўзбек номи билан аталарди. Хоразмшоҳ Муҳаммад (1200—1220) амирларидан бирининг ҳам исми Ўзбек эди. Шуниси муҳимки, Дашти қипчоқдаги **“ўзбек”** қабилалари Олтин Ўрда хони Ўзбекхон қўлида бўлмаган. **“Ўзбек”** атамаси венгерларда ҳам мартаба, ҳам унвон сифатида қўлланади (**“Қушбеги”**, **“Отабеги”** каби). Шуниси муҳимки, Тўхтамиш қўшинларида ҳам, Чингизхон аскарлари ичида ҳам туркий, хусусан, ўзбек қабилалари бўлган.

XVI—XIX асрлар давомида ўзбек уруғларининг тожик, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман уруғлари билан этник ва маданий аралашуви янада тезлашди. Айрим ўзбек ва тожикзабон уруғ ва қабилаларнинг қўшилиш жараёни жадаллашди. Дашти қипчоқдан кўчманчи қабилаларнинг кўчиб келиши давом этди, қипчоқ ва қорақалпоқ уруғлари За-

рафшон ва Фарғона водийсига, қozoқлар Тошкент водийсига жойлаша бошлади.

1601 йили шайбонийлар сулоласидан сўнг ҳокимият янги, астрахонликлар (аштархонийлар) сулоласига ўтди. Ҳокимиятни Боқи Муҳаммад эгаллади. Ҳокимият маркази Бухоро эди. Бу даврда айрим уруғ ва қабилалар нуфузли ўрин олишга ҳаракат қилди. Сирдарё атрофларида кенегес уруғи, Амударё атрофида қатагон, Самарқанд ва Фарғонада минг уруғи, Мовароуннаҳрнинг ғарбида манғитлар ва қўнғиротлар ҳокимият учун курашдилар. Натижада Бухорода **манғитлар**, Хивада **қўнғиротлар**, Қўқонда **минг** уруғлари ҳокимиятни эгаллади. Шундай қилиб, ягона астрахонликлар сулоласи барҳам топиб, Қўқон, Хива хонликлари ва Бухоро амирлиги тузилди. Бу давлат бирлашмалари тўқсондан ортиқ қабил ва уруғлардан таркиб топган бўлса-да, ҳаммаси асосан қипчоқ уруғидан бўлиб, маданияти бир хил, тили — ўзбек тили эди (айрим уруғларда баъзи шева хусусиятлари сақланган). Самарқанд ва Бухоро шаҳри аҳолиси ўзбек ва тожик тилида сўзлашар эди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларининг ер ости ва ер усти бойликлари, бозори, арзон ишчи кучи кўпдан бери Россия ҳукуматини қизиқтириб келар эди. Бу ўлкани забт этишга бўлган ҳаракат Петр I замонидан бошланди. XVIII асрнинг бошидаёқ рус казаклари Қозоғистоннинг шимолига кўчирилиб, Оренбург, Урал ва Сибир округлари тузилди, ҳарбий истехком ва қалъалар қурилди. Шайбонийлар давридаёқ маҳаллий ҳокимият билан Россия савдо алоқалари ўрнатган эди: маҳаллий ҳукумат ва хонликлар пахта, ипак, жун, гилам, қоракўл, мева юборар, Россиядан эса металл буюмлари, ёғоч ва тахта оларди.

Ўрта Осиёни очикдан-очик босиб олиш 1853 йили Оқмачит (Перовский, кейинроқ Қизил Ўрда) шаҳрини забт этишдан бошланди. 1860 йили Тўқмоқ ва Пишпак (Бишкек), 1861 йили Янги Қўрғон, 1864 йили Чимкент бўйсундирилди. 1865 йили Тошкент босиб олинди. Бухоро амири Россия билан сулҳ тузишга мажбур бўлиб, бир қанча ерларидан маҳрум бўлди. Босиб олинган ерларда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил бўлди. 1873 йили Хива хонлиги тор-мор қилинган, Хива хони “Бутунроссия импе-

раторининг итоаткор хизматчиси” бўлганини бўйнига олиб, шартномага қўл қўйди, Россиянинг итоаткор вакили бўлиб қолди.

1875 йили Қўқон хонлиги ҳам мағлубиятга учраб, Фарғона вилояти генерал-губернатори М.Д. Скоблевга қарам бўлиб қолди.

Қозоғистонга келсак, қозоқларнинг Кичик жуз уруғи 1730 йили, Ўрта жуз уруғи 1735 йили, Катта жуз уруғи 1847 йили рус фуқаролигига ўтказилган эди.

Шуни қайд этиш лозимки, қадимги сак, массагет, суғд, хоразм ва маҳаллий туркий уруғлар, шунингдек, кейинги даврларда қўшилган этник гуруҳлар фақат ўзбек, турк ёки қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйгур ва бошқа туркий халқларнинггина эмас, қўшни тожик халқининг ҳам шаклланишига асос бўлди.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, турли туркий халқлар таркибида бир хил уруғ ва қабилалар ҳам иштирок этиши мумкин. Масалан, ўзбек ва қозоқ халқи таркибида қипчоқ, жалойир, найман, қатағон каби уруғлар мавжуд. Бинобарин, бу халқлар тилида ана шу уруғларга хос тил хусусиятлари бўлса, улар кейинги даврдаги ўзаро алоқа маҳсули деб қаралмаслиги керак.

Хуллас, Ўрта Осиёда ва Қозоғистон ҳудудида ҳукуматларнинг ўзгариши этник таркибнинг ўзгаришига олиб келмади. Катта ўринни (Марказий Осиё, Жанубий Сибир, Қозоғистон, Олтой, Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон)ни эгаллаган турклар ҳокимиятидаги этник гуруҳларнинг тили, урф-одати, маданияти бир-бирига яқин бўлиб қолаверди. Ҳар бир хоқонликни барқарор этник гуруҳлар ташкил этди. Бу этник гуруҳлар нуфузли бирон уруғ номи билан юритилса ҳам, бундай уруғлар таркибида бошқа уруғлар ҳам бўлган. Масалан, қарлуқ уруғ бирлашмаси ичида чигиллар (асосан, Мовароуннаҳрда), яғмо (Или дарёси ҳавзасидан Қошғаргача бўлган ҳудудда) яшаган. Айниқса, уйгур уруғ бирлашмалари турли туркий уруғларни ўз таркибига бирлаштириши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ҳам қадимги уруғ бирлашмаларининг бундай умумий номига қараб, ҳозирги замон туркий халқларининг тарихини шу уруғ бирлашма-

ларига нисбат бериб бўлмайди. Масалан, қадимги уйғур номи билан юритилган этник гуруҳлар, уйғур маданий ва ёзма ёдномалари фақат ҳозирги замон уйғурларига тааллуқли бўлмай, бу этник гуруҳни ташкил этган бошқа туркийзабон уруғ ва қабилаларга ҳам оиддир.

XI асрга келиб, Ўрта Осиёда турли катта ва нуфузли туркий уруғлар — **ўғузлар** жанубни, **қарлуқ** ва **уйғурлар** шарқни, **қипчоқлар** ғарбни (Енисей билан Волга дарёси оралиғини) эгаллаган эдилар. Бу уруғ номлари шартли бўлиб, ҳар бирининг таркибида ўнлаб майда уруғ ва қабилалар бўлган.

Маълум даврларда айрим уруғ ва қабилалар биринчи ўринга ўтади. Давлат ишлари ана шу нуфузли уруғ тилида олиб борилди, асарлар ёзилди.

Маълумки, умумхалқ оғзаки тили адабий тилнинг шаклланишидан олдинроқ юзага келган. Бунда нуфузли бир ёки бир неча қабила ёки уруғ тили умумхалқ тили сифатида қабул қилинади. Шу билан бирга, оғзаки сўзлашув тили сифатида шевалар ҳам сақланади.

Ҳар бир даврдаги сиёсий ҳокимият (**Қанғуй**, **Кушон**, **Эфталит давлатлари**, **Турк хоқонлиги**, **Қорахонийлар давлати** ва б.) турли этник гуруҳларни жипслаштирди, уларнинг тилини яқинлаштирди. Умумхалқ тилининг ёйилишига ва турли этник гуруҳлар томонидан унинг ўзлаштирилишига сабаб бўлди.

Шуниси характерлики, VI—X асрлар давомида давлатлар тез-тез ўзгариб туришига қарамай, бу даврда яратилган ёзма ёдгорликлар тилининг бир хил бўлиши умумхалқ тилининг қанчалик барқарор бўлганини кўрсатади.

Ҳар бир даврда, ҳар бир хоқонлик ёки давлатда бирон уруғ ёки уруғлар бирлашмаси ҳукмрон бўлган. Кушонлар даврида кушонлар ва қанғуйлар (ёки қанғилилар) ҳоким бўлса, ғарбий турк хоқонлигида қарлуқ, қанғли, тургеш, чигил, уйғур уруғлари кўпчиликни ташкил этган; булар ичида асосий уруғ **қарлуқлар** эди. Қорахонийлар давлатида асосий ўринни **қарлуқ**, **чигил**, **уйғурлар** эгаллади.

Маҳмуд Кошғарий қипчоқ, ўғуз, уйғур тилларини бириридан фарқлайди, бу даврда чигиллар қарлуқ уруғлари бирлашмасига кириб, унга сингий бошлаган. Маҳмуд

Кошғарий ўғуз, яғмо, тухси тилларини нозик ва тўғри тил деб билади, аммо унингча, энг тўғри тил (адабий тил демоқчи) хоқоний тилидир (Бартольднинг фикрича, бу тил — яғмо тилидир).

IX—X асрларга келиб Шош (Чоч), Фарғона, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида қанғли, ўғуз, қарлуқ, чигил, қипчоқ уруғларининг уюшиши натижасида айрим туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг шаклланишига замин ҳозирланди.

Шундай қилиб, ўзбек халқи Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг сак, массагет, қанғуй (қанғли), суғд, хоразм шунингдек, бу ерда азалдан яшаб келган туркий қавмлар ва бошқа этник гуруҳларнинг кейинги даврларда бу ҳудудга кўчиб келган уруғ ва қабилаларнинг қўшилишидан шаклланди. Бу жараён XIII асрга келиб тугалланди. Умумўзбек (туркий-ўзбек) тилининг шаклланиши ҳам ана шу даврга — XIII асрга тўғри келиб, бошқа туркий тиллардан ажралиб чиқиш жараёни эса XI—XIII асрларни ўз ичига олади.

Ҳозирги ўзбек халқининг этник таркиби ва шевалари ҳам ўзбек тилининг шаклланишидаги бу мураккаб тарихий жараённи тасдиқлайди. Ҳозирги ўзбек адабий тили учта шева гуруҳидан ташкил топган бўлиб, булар — жануби-шарқий, жануби-ғарбий ва шимоли-ғарбий гуруҳлардан иборат. Бу шевалар қарлуқ, қипчоқ, ўғуз тил хусусиятларини ўзида акс эттиради.

ТУРКИЙ ҚАВМЛАРНИНГ ЭТНИК АЛОҚАЛАРИ

Турк тилларининг тарихий фонетикасини баҳс этганда, шу тил эгаларининг тарихи, ҳар қайси қавмнинг этник таркиби, ҳозирги ҳолати ҳақида ҳам маълумот бериш лозим.

Турк халқлари ва қабилаларига бағишланган кўп асарлар битилган.

Милодий VII—VIII асрлардан сўнг турк қавмлари қайта гуруҳланиб, ҳозирги турк халқларининг ташкил топишида қатнашганлар, айрим гуруҳ турк қабилалари ўз қабилалари номи билан сақланиб қолганлар.

Шунингдек, ўғуз, қипчоқ, қарлуқ қабилалари кучайиб, кенгайиб кичик “кучсиз” турк қабилаларини эргаштириб ўзларига иттифоқчи қилиб олганлар. Шунга кўра, ўғуз, қипчоқ ҳамда қарлуқ қабилалари иттифоқи пайдо бўлган.

Милодий 745 йили кўк турклар иттифоқидан сўнг тўққуз ўғузлар иттифоқи тузилиб, Марказий Осиёнинг Шарқий қисмида янги Тўққуз ўғузлар давлати тузилди. Бу тўққуз ўғузлар иттифоқини араблар Искифлар давлати деб атадилар.

845 йили Тўққуз ўғузлар давлати тугаганидан сўнг ўғуз қабилаларига мансуб бўлган ўн икки турк (шаҳзода) Турфанза Идиқутлар давлатини туздилар. Бу давлат Чингизхон давригача, XIII аср бошларига қадар яшади.

VIII асрда Сирдарёнинг қуйи оқимида ўғуз қабилаларининг иккинчи иттифоқи асосида Янгикент (Жангкент, Ўтрап) шаҳрида Салжук ота ўғли Малик шоҳ бошчилигида иккинчи ўғуз давлати тузилган.

Салжук ота авлодларидан(набиралари) Тўғрулбеклар иккинчи ўғуз қабилалари давлатини кенгайтирганлар. Иккинчи ўғуз давлати X асрга келганда унинг таркибига Зарафшон (Кўҳак) водийси, Хоразм, Марв, Саракс, Тошкент, Сирдарё, Фарғона водийси, Бухоро вилоятлари кирган.

XI асрнинг қирқинчи йилларида салжуқийлар Маъсуд Фазнавийга зарба бергандан сўнг, Салжуклар давлати чегараси Эрон, Сурия, Фаластинга қадар чўзилди. XI асрнинг 70- йилида Қилич Арслон Салжуклар давлатининг худудини Кичик Осиёга қадар чўзди.

VIII–IX асрлардан бошлаб қарлуқ қабилалари иттифоқи яғмо (ўғуз), тўққуз ўғузларни, чигил-турк қабилаларини ўз ичига олган. Бу қабилалар ҳозирги уйғур халқининг ташкил топишида қатнашганлар.

Қипчоқ қабилалари иттифоқи Тўққуз ўғузлар давлати емирилгандан сўнг қирғиз ва қипчоқ иттифоқи тузилди. Бу турк халқлари иттифоқи кўк турклар таъсиридан сўнг турк-қора қиданлар таъсирига тушди. Қора қиданлар (қора хитойлар) Муҳаммад Хоразмшоҳ зарбасидан сўнг енгилгач, қипчоқ қабилалари иттифоқи Шарқий Туркистоннинг шимолида Кучлукхон раҳбарлигида яна тикланади. Чингизхон

ҳоқимиятга келганда қипчоқлар иттифоқини ўзига қўшиб олди ва татар-қипчоқ иттифоқи тузилди. Бу иттифоқ Чингизхонга тобе бўлди.

Татар-қипчоқ иттифоқига барлос, қавчин, арлот, жалойир қабиалари қўшиб олинди.

Татар-қипчоқ иттифоқи Олтин Ўрда давлатида ёки Жўжи улусида давом этди. Чигатой улусида ҳам татар-қипчоқ иттифоқи ҳукмрон бўлди. Хитойда ташкил топган Угадой улусида ҳам татар-қипчоқ иттифоқи ҳукмронлиги давом этди. Шунингдек, Хулагу (Қулагу) улусида ҳам бу иттифоқ яшашда давом қилди. Қадимги кўк турклар даврида Марказий Осиёда яшаган қарлуқлар, Салжуқ турклари давлатини тузишда қатнашган ўғуз қабила гуруҳлари, Чингизхон ҳаракатида иттифоқ этган барлос, қавчин, арлот, жалойир қабиалари ва ниҳоят Олтин Ўрда давлати таркибида яшаган “ўзбек” номини олган қипчоқ қабила гуруҳлари асосида ўзбек элати шаклланди. Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон ҳаракати билан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб ўрнашган ўзбек элати шу ҳудуддаги қарлуқ, ўғуз, қипчоқ, қавчин, барлос, жалойир, арлот қавмларига қўшилиб ҳозирги ўзбек халқини ташкил этган.

Биз қардош туркий халқлар таркиби ҳақида ҳам сўзлаб ўтишни лозим топдик.

Усмонли турклар гуруҳининг биринчи қатлами милодий IV асрда Сирдарёнинг қуйи оқимидан хунлар тўрт турк қавмлари номи билан Византияга, Болқонга кўчиб борганлар. Милодий VI–VII асрларда ҳам турк қавмлари Византияга ҳарбий хизматга ёлланиб кўчиб борганлар. XI асрда Эрон орқали кўчиб борган йигирма тўрт ўғуз уруғи вакиллари усмонли турк халқи ҳамда тилининг тузилишида қатнашганлар.

Қозоқ халқи ва тили Олтин Ўрда ўлкаларида яшаган қипчоқ қабиалари асосида ташкил топган. Бу гуруҳни XV аср охирига қадар “ўзбек элати” деб аталди. Дашти қипчоқда яшаб қолган ўзбек элатини эса айрилди, ажралди, қайрилди деган маънони англатувчи “қозоқ” номи билан атадилар.

Қадимдан Дашти қипчоқда яшаган ўғуз қабила гуруҳлари ҳам қозоқ халқининг ташкил топишида қисман қатнашган.

Енисей водийсида яшаган қадимги қирғиз қабила иттифоқига, қипчоқ қабила гуруҳлари ҳамда татар-қипчоқ гуруҳлари қўшилиб, қирғиз халқи ташкил топган. XVI—XVII асрларда қалмоқлар тазйиқи остида ҳозирги Қирғизистон майдонига кўчиб келганлар.

Қадимги даврларда Итил (Волга) дарёсининг юқори оқимида ёки ҳозирги Татаристонда яшаган, шимолий булғор турклари қавмига IX—X асрларда қипчоқ қабила гуруҳи қўшилган. XIII аср бошларида эса бу гуруҳга Чингизхон татар гуруҳи вакиллари қўшилиб ҳозирги қозон татарлари ташкил топган.

Туркман халқи ва тили гуруҳи ҳам кўк турк даврларидан бери ҳозирги Туркменистонда, Эроннинг шимоли-шарқий қисмида яшаган йигирма тўрт ўғуз қабила гуруҳи вакиллари ҳамда буларга қисман қипчоқ қабила гуруҳлари қўшилиши натижасида ҳозирги туркман халқи ташкил топган.

“Туркман” номи “тегирмон”, “ботман”, “кетмон”, “ёлман”, “ёсуман” сўзлари каби ясалган.

Озарбайжон қавми гуруҳи кўк турклар ҳукмронлиги даврида Жанубий Россияда яшаган азар(ҳазар,озор) халқи Кавказга ҳамда Шимолий Эронга силжишган. Бу азар(озор) туркларига XI асрда ўғуз қабила гуруҳлари қўшилган ва бу халққа яна Кавказ орқали қипчоқ қабила гуруҳлари ҳам қўшилиб, ҳозирги озарбайжон халқини ташкил қилган.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ, ХУСУСАН, ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Туркий халқлар ва уларнинг тилини ўрганишга қизиқиш қадимдан бошланган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғатит-турк” асарида (1073-1074) Ўрта Осиёдаги турли туркий уруғларнинг тилини чуқур таҳлил қилади. Кейинги даврларда туркий тилларнинг луғатлари тузилади. Бу луғатларда шу тилларнинг грамматик, фонетик, лексик таҳлили ҳам берилади. Ана шундай олимлардан бири Хоразмнинг Замаҳшар қишлоғида 1075 йили туғилган Маҳмуд Замаҳшарий (1075—1144)дир. У “Муқаддимат-

ул-адаб” номли арабча-форсча-туркча луғат тузади. Мўғуллар даврида номаълум муаллиф томонидан бу луғат мўғулча сўзлар билан тўлдирилади. XIII—XIV асрлар мобайнида туркча-арабча, туркча-форсча таржима луғатлари кўплаб тузилади: “Китаби мажмуаи таржимони туркий ва ажамий ва мўғалий” (1245 йил); “Китоб-ул-идрак ли-лисон-ал-атроқ” (муаллифи — Асириддин Абу Ҳайён, 1256-1345 йиллар); “Хилиат-ул инсон ва халибат-ул лисон” (муаллифи — Жамолиддин ибн Муханна, Озарбайжонда XIII аср охири — XIV аср бошларида ёзилган); “Китабу булғат-ал муштақ фил луғати ат-турк ва-л-қифчоқ” (Жамолиддин ат-Туркий, XIV аср ўрталарида Сурияда ёзилган; “Китобу-ат туҳфату-уз закияту фил луғати ат туркия” (XIV асрда Мисрда ёзилган) ва бошқалар.

Алишер Навоий буюк шоиргина эмас, тилшунос олим ҳам эди. У ўзининг бу масалага бағишланган “Муҳокаматул-луғатайн” (1499 йили ёзилган) асарида эски ўзбек адабий тили (туркий) билан форс тилини чуқур таҳлил қилиб беради.

Алишер Навойдан сўнг унинг асарларини изоҳлашга бағишланган турли луғатлар ёзилади. Толи Имоний Хиравийнинг “Бадоиул-луғат”и (XV аср охири), “Абушқа” (XVI аср 1-ярмида ёзилган “Чигатойча-туркча луғат”), “Луғати туркий” (Фазлуллахон томонидан XVII асрнинг иккинчи ярмида тузилган, эски ўзбек тилининг луғати ва грамматикасига оид), “Келурнома” (XVII аср охирида Муҳаммад Яқуб Чингий томонидан тузилган), “Санглоҳ” (Мирза Меҳдихон томонидан 1760 йили ёзиб тугатилган чигатойча-форсча луғат; бу луғатнинг муқаддимасида эски ўзбек тилининг грамматикаси таҳлил қилиниб, у “Мабониул-луғат” деб номланади). Булардан ташқари, эски ўзбек тили луғати ва грамматикасига оид Муҳаммад Ризо Хоксор (1798—1799 й.), Фатҳ Алихон Кожарий (1857—1858 й.), шайх Сулаймон Бухорий 1821—1883 ва бошқаларнинг асарлари бор.

Россияда туркий халқлар ва уларнинг тилларига бўлган қизиқиш Россия Фанлар академияси ташкил этилган вақтларданоқ бошланган. XIX аср бошларида Москва, Қозон, Харьков, Петербург университетларида шарқ тиллари кафедралари ташкил этилди. 1854-1855 йилларда Петербург

университети қошида шарқ тиллари факультети очилди. Татар тилининг биринчи грамматикаси Иосиф Гиганов томонидан 1801 йили Петербургда нашр этилди.

А.Казимбек туркий тиллар грамматикасини (1839), О.Бетлинг ёқут тили грамматикасини (1851) ёзди, И.Н.Берёзин эски ўзбек тили ёдномалари хрестоматиясини (1857) тузди.

Н.И.Ильминский XVI аср эски ўзбек адабий тили ёдномаси “Бобурнома”нинг (1865), Г.Вамбери шу давр ёдномаси бўлмиш “Шайбонийнома”нинг (1885) тил хусусиятларига оид текшириш олиб борди. Ўрта Осиё туркий тилларининг тарихини, қадимги рун ва уйғур ёдномалари, “Қутадғу билиг”ни ўрганиш ва эълон қилишда, туркий тилларнинг қиёсий луғатини тузишда В.В. Радлов (1837—1918), қадимги ёдномаларни нашр қилиш ва тил тарихини ҳамда ҳозирги туркий тилларни ўрганишда Н.Ф.Катанов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов илмий ишлар олиб бордилар.

XX асрнинг 20-йилларига қадар рус ва ғарб туркшунослари, асосан, қадимги ва эски ёзма ёдгорликларни эълон қилдилар ва тил тарихини ўргандилар. Бироқ бу босқичда туркий тилларни ўрганиш, асосан, умумий тарзда бўлиб, бирор аниқ туркий тил устида илмий иш олиб бориш камданкам амалга оширилди. Ўзбек тили ҳам алоҳида илмий текшириш манбаи бўлмай, бу тил амалий мақсадларда ўрганилди, холос (Масалан В.П.Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка, Самарканд, 1889; Н.П.Остроумов. Этимология сартовского языка, Ташкент, 1910 ва бошқалар).

XX асрнинг 20-йилларидан сўнг туркий тилларни, хусусан, ўзбек тилини ўрганиш кенг авж олиб кетди. Туркий тилда сўзлашувчи барча республика ва вилоятларнинг Фанлар академияларида ва олий ўқув юртларида туркий тиллар ёзма ёдгорликларини эълон қилиш, таҳлил этишда, ҳозирги замон туркий тиллари ва уларнинг шеваларини ўрганиш билан юзлаб мутахассислар шуғулланмоқдалар. Ўзбекистонда ҳам ҳозирги кунда олий ўқув юртларининг ўзбек тили кафедраларида, Ўзбекистон Фанлар академияси Тилшунослик институтида, Москва, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарлардаги илмий текшириш институтларида, чет элларда ўзбек тили чуқур ўрганилмоқда.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Туркий тиллар оиласига 25 атрофида тиллар кириб, бу тилларда 250 млн. дан зиёд киши сўзлашади. Туркий халқлар мустақил турк жумҳуриятлари, Россия, Руминия, Польша, Туркия, Болгария, Югославия, Эрон, Қашқар (Шарқий Туркистон), гарби-шимолий Хитойда яшайди, туркий халқларнинг вакиллари дунёнинг ҳамма мамлакат ва ўлкаларида учратиш мумкин.

Фонетик, грамматик, лексик томондан яқин турган тилларни олимлар **урал-олтой** ва **олтой тиллари оилалари** гуруҳига тасниф этадилар. **Урал-олтой тиллари** оиласига қуйидаги тиллар киради:

- I. Фин-угор тиллари.
- II. Туркий тиллар.
- III. Мўғул тили.
- IV. Корейс тили.
- V. Япон тили.
- VI. Тунгус-манжур тиллари.

Бу назариянинг асосчилари — Р.Раск, В.Шотт, М.А.Кастрен, О.Бетлинг, В.Томсенлардир. Бу назарияга кўп туркшунос олимлар қўшилмайди (Ю.Немет, Р.Рамстед, Е.Д.Поливанов, А.Шчербак, В.Котвич ва б.).

Олтой тиллари оиласи таснифига қуйидаги тиллар киритилган:

1. Туркий тиллар.
2. Мўғул тили.
3. Корейс тили.
4. Япон тили.
5. Тунгус-манжур тиллари

Туркий тиллар оиласи назариясига кўра, туркий тилларни тасниф қилишда баъзи олимлар **географик** ўринлашишни асос қилиб оладилар. Масалан, В.В.Радлов туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади:

- 1) Шарқий гуруҳ — бунга олтой, чулим турклари, қарагас, хакас, шўр, тува ва енисей турклари тиллари киради;
- 2) Ғарбий гуруҳ — Сибир татарлари, қирғиз, қозоқ, бошқирд, қорақалпоқ тиллари;

- 3) Ўрта Осиё гуруҳи — уйғур, ўзбек тиллари;
4) Жанубий гуруҳ — туркман, озарбайжон, турк тиллари; ёқут тили эса алоҳида гуруҳни ташкил этади.

Ф.Е.Корш, И.Бенциг, К.Менгес, В.А.Богородицкий, Г.Рамстедт таснифлари географик (жойлашиш) асосида бўлиб, тиллар бир-биридан айрим хусусиятлари билангина фарқланади.

А.Н.Самойлович туркий тилларни **фонетик** хусусиятларига кўра тасниф қилади:

1) **Р** гуруҳи. Бу гуруҳга қадимги булғор, ҳозирги чуваш тиллари киради. Бу тилларда бошқа туркий тиллардаги **й** (қадимги — **з**) товуши **р** бўлиб талаффуз этилади: **оёқ — ура**.

Бошқа фонетик хусусиятлари: **тахар** (тўққиз), **пул** (бол), **тау//ту** (тоғ), **сару** (сарик), **қалан** (қолган).

2) **Д** гуруҳи. Бунга уйғур ва шимоли-шарқий туркий тиллар киради. Бу тилларда **й** товуши **д** тарзида (урхун-енисей ёдномалари, қарагас, салар, тува, қадимги уйғур тиллари) ёки **з** тарзида (ёқут тили) талаффуз қилинади.

Бошқа фонетик хусусиятлари: **тоқуз, пол, тағ, сариғ, қалан**.

3) **Тау** гуруҳи (**тоғ** сўзини **тау** деб талаффуз қилинишига кўра). Бу гуруҳга шимоли-ғарбдаги туркий тиллар — олтой, қирғиз, кумик, қарачай-балқар, қарайим, татар, бошқирд, қозоқ, нўғай тиллари киради. Бошқа фонетик хусусиятлари: **тоғуз, аяқ, бол-//бул-, тау, сари, қалған**.

4) **Тағлиқ** гуруҳи (**тағлиқ** деб талаффуз қилинишига кўра). Бу гуруҳга жануби-шарқдаги туркий тиллар — эски ўзбек тили, ҳозирги уйғур ва ўзбек тиллари киради. Бошқа фонетик хусусиятлари: **тоғуз//тоққис, аяқ, бол, тағ, сариғ, қалған// қалган**.

5) **Тағли** гуруҳ (**тағли** деб талаффуз қилинишига кўра). Бу гуруҳга Хоразм ўзбеклари, қипчоқ-туркман тиллари киради: **доқуз, аяқ, бол, тағ, сари, қалған**.

6) **Ол** гуруҳи (**бўл-** феъли **ўл-** деб талаффуз қилинишига кўра). Бу гуруҳни жануби-ғарбдаги туркий тиллар ташкил этади (озарбайжон, турк, гагауз тиллари).

Бошқа фонетик хусусиятлари: **доқуз, аяқ, дағ, сари, қалан**.

Н.А.Баскаков ва бошқа олимлар туркий тилларни эт-ник таркибига кўра тасниф қиладилар. Бу таснифга кўра, туркий тиллар шарқий ва ғарбий туркий тилларга бўлинади. Туркий тилларнинг **шарқий гуруҳига** қадимги уйғур, тува, тофалар (қарагас), ёқут, хакас, шўр, чулим, олтой, қирғиз тиллари киради. Ўзбек тили тарихи билан бевосита алоқадор бўлган **ғарбий** тармоқ туркий тиллар қуйидагича гуруҳларга бўлинади:

1) **Ўғуз гуруҳи** (ёки жанубий ва жануби-ғарбий гуруҳ).

Бу гуруҳга туркман, гагауз, озарбайжон, турк тиллари киради. Ўғуз гуруҳига кирган тилларнинг асосий хусусиятлари:

а) сўз охиридаги *g, r* товушлари сақланади: *бег, даг*;

б) сўз бошидаги *t, k, q* товушлари жаранглилашади: *тил — дил, кёр — зёр*;

в) *бўл* - ўрнида *ўл* - шакли ишлатилади;

г) тушум келишиги *-и*, қаратқич келишиги *-ини* шаклида қўлланади, жўналиш келишигининг *-а, -йа* шакллари бор;

д) сингармония, асосан, сақланади;

е) сифатдошнинг *-аси, -миш, -ан* шакллари қўлланади ва бошқалар.

2) **Қипчоқ гуруҳи** (ёки ғарбий ва шимоли-ғарбий гуруҳ).

Бу гуруҳга татар, бошқирд, қарайим, қумиқ, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, олтой, нўғай тиллари киради. Қипчоқ гуруҳига мансуб туркий тилларнинг баъзи умумий хусусиятлари:

а) унлилар 8-9 гача боради (*а -ə, ы - и, у - ў, о - ө, э*);

б) *t, k* товушлари сўз бошида жаранглашмайди (*тил, кел*);

в) *q* товуши *x* га, баъзи ўринларда *й* товуши *ж* га ўтади;

г) *ч > ш, ш > с*: *қаш* сўзи *қач* ўрнида, *қис* сўзи *қиш* ўрнида (қозоқ, қорақалпоқ тилида).

3) **Қарлуқ гуруҳи** ёки Ўрта Осиё гуруҳи.

Бу гуруҳга ўзбек ва ҳозирги уйғур тиллари киради. Қарлуқ гуруҳига кирувчи тилларнинг асосий хусусиятлари:

а) тиллар ва шевалараро унлилар миқдори 6 тадан 9 тагача ўзгариб туради;

б) *n, t, k, q* товушлари икки унли ўртасида жарангсизлигини сақлай олади;

в) сўз охирида *ж, ғ, ғ* ундошлари сақланади ёки *қ* ундоши *к* га ўтади;

г) *қ* ва *к* фонемалари фарқланади;

д) *-ған* қўшимчали сифатдош жуда кенг қўлланади;

е) қаратқич келишигининг қўшимчаси тўлиқ *-ниш* шаклида қўлланади.

4) Булғор гуруҳи.

Бу гуруҳга чуваш тили ва ўлик булғор тиллари киради. Барча туркий тиллардан ўзининг фонетик-морфологик хусусиятлари билан кескин фарқланади.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Туркшунос олимлар ўзбек тили тарихини турлича даврлаштирадilar. Н.А. Баскаков ўзбек ва туркий тилларни қуйидагича даврлаштиради:

1. Олтой даври.
2. Хун даври (милодий V асргача).
3. Қадимги турк даври (V—X асрлар).
4. Ўрта турк даври (X—XV асрлар).
5. Янги турк даври (XVасрдан XX асргача).
6. Энг янги давр (XX асрдан).

С.Е.Малов ўзбек адабий тили тарихини уч даврга бўлади: уйғур даври, чигатой даври ва ҳозирги ўзбек адабий тили. Бу даврлаштиришга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тили чигатой адабий тилидан, бу тил эса, ўз навбатида, уйғур адабий тилидан келиб чиққан. С.Е.Малов бу тиллар тараққиётини уч босқичга бўлади:

1-босқич. Туркий тилларнинг *д*- лашиш босқичи. Бу босқичда сўз охири ва ўртасидаги ҳозирги *й* товуши *д* тарзида талаффуз қилинади. Бу тилга рун ва қадимги уйғур ёзувида маълум бўлган ёдномаларнинг тили киради.

2-босқич. Ўтувчи давр. Бу даврда *д*- ловчи тиллар *й*- лашишга ўтади: *қадин* > *қайин*, *адақ* > *айақ*, *кэдин* > *кейин* каби. Бу хусусият олдин жонли тилда рўй бериб, кейинроқ ёзма адабий тилга қўчади.

3-босқич. Тил багамом й-лашишга ўтган босқич. Бу даврда араб алифбоси асосий ёзув бўлиб қолади. Тилга, айниқса, унинг адабий шакллариغا ғарбий (ўғуз) гуруҳ тилларининг таъсири кучаяди.

А.Н. Самойлович ўзбек тили тарихини қуйидаги даврларга бўлади:

1-давр: қорахонийлар даври адабий тили (X—XI асрлар). Бу давр адабий тилини қорахонийлар даврида ёзилган адабий асарлар тили ташкил этади.

2-давр: ўғуз-қипчоқ адабий тили даври (XII—XIV асрлар). Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда шаклланган адабий тил бу давр тилини ташкил этади.

3-давр: Ўрта Осиё туркий адабий тили даври (XIV—XX асрлар). Бу давр тилини XIV асрдан XX аср бошларига қадар ёзилган асарлар тили ташкил этади. А.Н.Самойлович ҳозирги замон ўзбек адабий тилини учинчи давр адабий тилининг давоми деб тушунтиради.

А.К.Боровков бу даврлаштиришни баъзи ўзгартишлар билан қабул қилади.

А.М.Шчербак ўзбек тили тарихида қуйидаги босқичларни белгилайди:

1) биринчи босқич — ўзбек адабий тилининг энг қадимги даври (X—XIII асрлар); 2) иккинчи босқич — ўзбек адабий тилининг ўрта — “чигатой тили” даври (XIV—XVII асрлар); 3) учинчи, янги босқич (XVII—XVIII асрлар); 4) энг янги босқич (XIX асрдан бошланади).

О.Усмонов ўзбек тили тарихини қуйидагича даврлаштиради:

- 1) қадимги тугю тили (VI—IX асрлар);
- 2) қадимги ўзбек тили (IX—XII асрлар);
- 3) эски ўзбек тилининг илк даври (XIII—XIV асрлар);
- 4) эски ўзбек тили (XIV—XIX асрлар);
- 5) ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда икки масала ёддан кўтарилмаслиги керак. Биринчидан, ўзбек тили тарихини ўзбек халқи шаклланган даврдангина (XI—XII асрлардан) бошлаш нотўғридир. Чунки XIV асрга келиб шаклланган ўзбек тили узоқ йиллик тарихий тараққиёт

маҳсули бўлиб, бу даврга қадар ўзбек тилининг шаклланишида асос бўлган қадимги туркий қабила ва уруғ тиллари қўлланар эди. Иккинчидан, қадимги ва эски (VII—XII асрлар) туркий тилни қадимги ёки эски ўзбек тили деб атаб, фақат ўзбек тилига нисбат бериш ҳам ўринсиздир. Сабаби, VII—XIII асрлардаги туркий қабила ва уруғ тиллари фақат ўзбек тили учунгина эмас, балки бошқа туркий тиллар (уйғур, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқалар) учун ҳам асос бўлган.

Ўзбек адабий тили тарихида қуйидаги даврлар ажралиб туради:

I. Энг қадимги туркий тил (VI асргача бўлган давр тили).

II. Қадимги туркий адабий тил (VI асрдан IX асргача бўлган давр тили).

III. Эски туркий адабий тил (X—XII асрлар).

IV. Эски ўзбек адабий тили (XIII—XVI асрлар).

V. Янги ўзбек адабий тили (XVII—XIX асрлар).

VI. Ҳозирги ўзбек адабий тили (XX асрдан шу кунга қадар).

I босқич. *Энг қадимги туркий тили* Ўрта Осиё ҳудудида яшаган энг қадимги сак ва массагет қабилалари тили, уларга хун ва юечжи ҳамда бошқа туркий қабила ва уруғлар тилининг аралашувидан ҳосил бўлган тил ташкил этади. Бу тилларга оид бирорта матн (ёзма ёдгорлик) қолган эмас, аммо бу уруғ тиллари ҳозирги замон туркий тилларининг, жумладан, ўзбек тилининг шаклланишига асос бўлган. Кейинги даврдаги туркий тиллар ана шу тиллар билан аралашиб кетган.

II босқич. *Қадимги туркий адабий тил* — турк хоқонлиги барпо бўлгандан (VI аср), то қорахонийлар давригача (IX аср) бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврдан рун, уйғур, суғд, моний, браҳман ёзувларида ёзилган ёдгорликлар ҳозиргача етиб келган. Бу ёдгорликлар тош, ёғоч, териларга ёзилган. Ана шундай ёзма ёдномалардан энг машҳури Кул тигин ва Тўньюқуқ шаънига қўйилган тош битигдир. Тошга ёзилган бу ёдномалар Урхун дарёси ёнидан (Мўғулистон) топилгани учун Урхун ёдномалари ёки ёзувига кўра, турк-рун ёдномалари дейилади. Ёдномалар XIX асрнинг иккинчи

ярмида топилган. Бундай ёдномалар кейинроқ бошқа ерлардан ҳам (Енисей дарёси бўйлари, Ўрта Осиё, ҳатто Венгрияда) кўплаб топилди.

Қадимги туркий тил ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу тил *д*- ловчи тил ҳисобланиб, морфологик томондан ҳам алоҳида хусусиятга эга бўлган. Чунончи, тушум келишиги *-ғ/-г* кўшимчасига, жўналиш келишиги эса *-ғару/-гәрү* шаклига ҳам эга бўлган, ҳозирги чиқиш келишиги кўшимчаси қўлланмаган. Сифатдош ва равишдошнинг ўзига хос шакллари ишлатилган (*-дук, -дүк, -ёма, -у, -тәчи, -тачы* ва бошқалар), шарт феъли *-сар* шаклида бўлган ва ҳоказо. Шундай бўлса-да, урхун-енисей ёдномалари тили кўп жиҳатдан ҳозирги замон тилига яқин туради.

III босқич. *Эски туркий адабий тил*. Тил тараққиётининг бу босқичи қорахонийлар давлати барпо бўлиш даври билан бошланади (X—XII асрлар).

Бу босқичда ўзбек халқи ва умумтуркий тилининг шаклланишига замин тайёрлана бошлайди. Бошқа қардош туркий халқлар ва тилларининг шаклланиши ҳам шу даврга тўғри келади.

Қорахонийлар сулоласи даврида Мовароуннаҳр ва Қошғарда қарлуқ-уйғур ва қисман қипчоқ-ўғуз уруғ тиллари хусусиятини ўз ичига олган туркий адабий тил мавжуд эди. Бу адабий тилда “Қутадғу билиг”, “Девону лугатит турк”, “Ҳибатул ҳақойиқ”, Яссавийнинг “Ҳикматлар”и, “Тафсир”, “Ўғузнома”, Рабғузийнинг “Қиссас-ул анбиё”си ёзилган.

“Қутадғу билиг” дидактик характердаги асар бўлиб, Қошғарда Юсуф Ҳос Ҳожиб томонидан 1069—70 йиллари ёзиб тугатилган. Ҳозир бу асарнинг уч нусхаси мавжуддир (Фарғона ва Қоҳира нусхалари араб ёзувида, Вена нусхаси уйғур ёзувида). Бу асар қарлуқ тили хусусиятларини кўпроқ акс эттиради.

“Девону лугатит турк” асари Маҳмуд Кошғарий томонидан 1073-74 йиллари ёзиб тугалланади. Кошғарий бу асарида ўз замонасидаги туркий уруғ тилларининг хусусиятлари, жойланиши ҳақида маълумот беради, таснифини ва уларнинг бой лугатини тузади.

Яссавий “Ҳикматлар”ининг ҳозирги нусхаси тил жиҳатдан жуда ўзгартириб юборилган, ўз даврининг тил хусусиятини акс эттирмайди. Яссавий ҳозирги Туркистон шаҳри ёнида (Яссада) яшаб, 1166 йили вафот этган.

“Ҳибатул ҳақойиқ” асари XIII асрда Аҳмад Югнакий томонидан ёзилган. Ушбу асарнинг тили, бир томондан, эски туркий тилга, баъзи хусусиятлари билан эски ўзбек тилига яқин туради.

“Ўғузнома” X асрда ёзилган бўлса-да, бу асарнинг тили “Ҳибатул ҳақойиқ”нинг тилига нисбатан эскироқдир. Шунинг учун ҳам у бу асар мўғулларгача бўлган даврда яратилган, деб тахмин қилинади. Асар қипчоқ, қанғли, қарлуқ тили хусусиятларини ўзида акс эттиради.

“Қиссас-ул анбиё” асари Хоразмга яқин Работи ўғуз деган жойда қози Бурҳониддин ўғли Насриддин Рабғузий томонидан 1310 йили ёзилган.

Бу даврга оид ёзма манбаларнинг яна бири “Тафсир” дир. “Тафсир”нинг бир неча нусхаси маълум. Бу нусхалардан бири Қаршидан топилган. А.К.Боровковнинг фикрича, асар тил жиҳатдан турли турк уруғларининг тил хусусиятини ифодалайди (олим қўлёзмани тахминан XII—XIII асрларга оид деб билади).

IV босқич. *Эски ўзбек адабий тили (XIII асрдан XVI асргача)*. XIII асрга келиб, ўзбек адабий тили янада мукамаллашади. Шу билан бирга, ёзма адабиётнинг кам тарқалганлиги туфайли унда шева хусусиятлари ҳам сақланиб қолди ва улар адабий асарларда ҳам маълум даражада ўз аксини топди. Фарғона ва Мовароуннаҳрда ёзилган адабий асарлар тили билан Хоразмда ёзилган адабий асарлар тили ўртасида маълум даражада шева фарқлари сезилиб турди. Эски ўзбек тили шакллана бошлаган даврда (XII аср), адабий асарларда, айниқса, уруғ тилларининг хусусиятлари яққол кўринар эди. Мовароуннаҳр, Фарғона ва Хоразмда қарлуқ-уйғур, уйғур-ўғуз ва қипчоқ шева гуруҳларининг хусусиятлари сақланиши билан бирга, баъзи асарларда бу фарқлар аралаш ҳолда ҳам кўринади. Масалан, “Муҳаббатнома” ва “Таашшуқнома”да ўғуз шева хусусиятлари, “Хусрав ва Ширин”да қипчоқ шева хусусияти ўз аксини топган бўлса, XVI асрга оид “Бобурнома”да бу шеваларнинг хусусиятлари аралаш

ҳолда қўлланади. Демак, бу даврга келиб, мавжуд шева хусусиятларини ўз ичига қамраб олган умумий адабий тилни шакллантиришга интилиш кучая боради ва умумий ўзбек адабий тили шаклланди. Адабий тил соҳасида рўй берган бу йўналиш (тенденция), шубҳасиз, жонли тилда бўлаётган жараённи акс эттирар эди.

Маълумки, XII аср бошларида Хоразм давлатининг мавқеи тобора кўтарилиб, мустақкамланиб борди ва у бутун Мовароуннаҳрни ўз тасарруфига олди. Хоразм фан, маданият ва адабиёт марказига айланди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам (XIII асрдан XIV асрнинг биринчи ярмигача) бу ҳаракат давом этди. Бу даврда Хоразм Олтин Ўрда хонлиги таркибига кирган эди. XIII аср охирига келиб эса Олтин Ўрда хонлиги таркибидаги Хоразм ерлари, бутун Рус ва булғор ерлари, Дашти қипчоқ, Қрим, Қозон, Астрахон алоҳида хонликларга бўлиниб кетади.

XIII—XIV асрлар мобайнида Олтин Ўрдада ўзига хос адабий марказ вужудга келди. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Ўғуз уруғлари кўпчиликини ташкил этиб, улар Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда жойлашган эди. Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си, Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” асари, диний характердаги “Роҳатул қулуб”, “Наҳжул фарадис”, Алининг “Қиссайи Юсуф”и (XIII асрда Хоразмда ёзилган), Тўхтамиш ва Темур Қутлук ёрликлари Олтин Ўрда адабий тилини шакллантиради. Бу асарлар Олтин Ўрда хонлигининг Урганч, Сорай, Сигнақ каби ўша даврнинг энг илғор илмий-ижодий марказларида яратилган эди.

Олтин Ўрда адабий тилига оид асарларнинг айримлари Мисрда ва Сурияда мамлуклар даврида яратилди. Қипчоқ тили хусусиятларини кўпроқ ўзида акс эттирган Сайфи Саройининг “Гулистон бит-туркий” асари ва шеърлари, турли туркча-арабча ва арабча-туркча лугатлар шулар жумласидандир.

Олтин Ўрда адабий тили қорахонийлар давридаги адабий тил билан боғланган бўлиб, унинг давоми ҳисобланади. Бу икки адабий тил орасидаги фарқ — асарларнинг яратилиш ўрни ва Олтин Ўрда тилининг кўпроқ ўғуз ва қисман

қипчоқ тиллари хусусиятларини ўзида акс эттиришидир. Бу даврда Мовароуннаҳрда — Бухоро, Самарқанд ва шу ҳудуддаги бошқа шаҳар ва қишлоқларда ҳам эски адабий тил (қорахонийлар даври адабий тили) анъаналари давом этиб, Дурбек, Лутфий, Саккокий каби шоирлар ижод этади. Улар яратган адабий асарлар кўпроқ қарлуқ-уйғур тили хусусиятларини акс эттиради. Бу диалектал хусусиятлар аста-секин йўқола борди ва XV асрга келиб ягона, умумий адабий тил асосий ўринни эгаллади.

Эски ўзбек адабий тили ёзма манбаларга бой бўлиб, улар Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрда ҳудудида яратилган. Уларнинг айримларини кўрсатамиз:

Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” асари 1353 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, тил жиҳатдан кўпроқ ўғуз тили хусусиятларини акс эттиради.

Сиди Аҳмаднинг “Таашшуқнома”си тузилиш жиҳатдан “Муҳаббатнома”га яқин туради. Бу асар 1435 йили ёзилган. Унинг муаллифи Сиди Аҳмад эса Мироншоҳнинг ўғли деб тахмин қилинади. Асарда қипчоқ хусусиятлари камроқ учрайди.

Алининг “Қиссайи Юсуф” асари XIII асрда ёзилган бўлиб, унда ўғуз-қипчоқ тили хусусиятлари акс этади. Асар Ўрта Осиёда ёзилган, деб тахмин қилинади.

Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” асари 1340 йили Олтин Ўрда хонларидан Ўзбекхон ўғли Тинибекка атаб ёзилган. Тил жиҳатдан ўғуз-қипчоқ тил хусусиятларини ифодалайди.

Сайфи Саройининг “Гулистон” асари 1391 йили Мисрда ёзилади. Асар қипчоқ-ўғуз тили хусусиятларини акс эттиради.

Навоийгача бўлган шоирлар:

Дурбек. XIV асрнинг иккинчи ярмида ижод этган. Унинг “Юсуф ва Зулайҳо” асари (асар Балхда ёзилган деб тахмин қилинади) бизгача етиб келган.

Лутфий. XIV аср охири ва XV аср ўрталарида Ҳиротда яшаган ва ижод этган, айрим ғазаллари ва “Гул ва Наврўз” достони бизга етиб келган.

Атоий. XV асрнинг биринчи ярмида ижод этган. Гўзал ғазаллари билан машҳур.

Саккокий. XV асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда (асосан, Самарқандда) ижод этган. Бадий ва мазмун жиҳатдан мукаммал ажойиб ғазаллари билан машҳур бўлган.

Яқиний. XV асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда ижод этган, унинг “Ўқ-ёйнинг мунозараси” асари бизга маълум.

Аҳмадий. XV асрда ижод этиб, “Созлар мунозараси” асари бизгача етиб келган.

Юсуф Амирий. XV асрнинг бошларида Ҳиротда, Шохруҳнинг ўғли Бойсунғур Мирзо саройида ижод этган. Унинг девони, “Даҳнома” (1429-1430), “Бангу чағир мунозараси” асарлари бизга маълум.

Мир Ҳайдар. XV аср бошларида “Телба” тахаллуси билан ижод этган. Унинг “Маҳзанул асрор” асари бизгача етиб келган.

Хўжандий. XIV аср охири ва XV аср бошларида Хўжандда (тахаллусига кўра, асл исми эса маълум эмас) ижод этган. “Лағофатнома” асари билан машҳурдир.

Хусайний. Темурийлар сулоласидан бўлмиш Абулғози Хусайн Бойқаронинг тахаллусидир (1438–1439 йили туғилиб, 1469–1506 йилларда Хуросонда ҳукмронлик қилди). Унинг девонлари бизгача етиб келган.

XV аср бошларида ижод этган шоирлардан яна Жавҳарий, Қамбар ўғли, Қосим, Мансур бахши, Гадоий, Сайид ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Шуниси муҳимки, Навоийгача бўлган бу шоирларнинг асарларида эски туркий тил анъаналари давом эттирилиши билан бирга, жонли тил хусусиятлари кўпроқ ўрин эгаллайди.

XV асрнинг биринчи ярмида диний мазмундаги бир қанча насрий асарлар ҳам яратилди. Булар “Сирожу-л-қулуб” (1432 йили Язд шаҳрида Мансур бахши томонидан тузилган, уйғур ёзувида ёзилган). “Меърожнома” (1436 йили Малик бахши томонидан тузилган). “Тазкирайи авлиё” (Мансур бахши тузган), “Бахтиёрнома” (икки нусхаси маълум, 1435 йили кўчирилган) ва бошқалар. Бу асарларнинг тили содда ва жонли тилга жуда яқин бўлиб, эски ўзбек тилининг ривожланишига қатта таъсир кўрсатган. Эски ўзбек адабий тили аввал қорахонийлар даврида, кейинроқ Олтин Ўрда ва Мовароуннаҳрда қўлланган адабий тилнинг давоми, унинг янги, тараққий

қилган шакли эди. Эски ўзбек адабий тили маҳаллий туркий уруғлар тилига қипчоқ ва ўғуз тилларининг таъсири ва аралашishi натижасида шаклланди. Эски ўзбек адабий тили бутун Ўрта Осиёда, Қозоғистон, Туркменистон, Озарбайжон, Татаристон, Бошқирдистон, Қашқар, Ҳиротгача ёйилди. Кўплаб ёзувчи ва шоирлар XIX асрга қадар эски ўзбек адабий тили анъаналари асосида ижод қилиб келдилар. Бу давр адабий тили анъаналари, айниқса, насрий асарларда, қисман назмда узоқ асрларгача давом этди.

Эски ўзбек адабий тилини баъзи шарқшунослар “чиғатой тили” деб ҳам юритадилар. Мўғуллар даврида Мовароуннаҳр ва Мўғулистон (Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳудуди) Чингизхоннинг ўғли Чигатойга қарашли бўлиб, Чигатой улуси деб номланар эди. XIV асрнинг охирида бу улус Мовароуннаҳр ва Мўғулистонга бўлиниб кетади. Шу тарихий сабабга кўра, бу катта ҳудудга ёйилган адабий тил айрим олимлар томонидан “чиғатой тили” деб юритилган, аммо бу ҳудуддаги адабий тилнинг Чигатойга, мўғулларга ва уларнинг тилига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу ҳудудда яшаган аҳоли ўз даврида “чиғатой улуси” деб номланган экан, бу ҳудудда яшаб ижод этган ёзувчи ва шоирларнинг тили “чиғатой туркийси” деб номланган, зотан ўша давр ёзувчи ва шоирлари (Саккокий, Лутфий, Атоий, Алишер Навоий) ўз тилларини туркий деб номлаганлар.

Навоий, Бобур ва уларнинг издошлари эски ўзбек адабий тилининг такомилга каттадан-катта ҳисса қўшдилар. Алишер Навоий ўз асарларида эски ўзбек адабий тилини мукаммаллаштирди, юқори босқичга кўтарди. Навоий жуда катта адабий ва илмий мерос қолдирди. Унинг “Ҳазойинул маоний” ва “Хамса” номли назмий асарлари, “Маҳбубул қулуб”, “Хамсатул мутаҳаййирин”, “Мажолисун нафоис”, “Мезонул авзон”, “Вақфиййа”, “Муҳокаматул луғатайн”, “Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад” каби ўнлаб насрий асарлари бизга маълум. Бу асарларида Навоий эски ўзбек адабий тилини камолотга етказди. Алишер Навоийдан кейин унинг анъаналари издошлари томонидан давом эттирилди.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ўзининг таржимаи ҳолига оид асари “Бобурнома” билан машҳур. Бу

прозаик асар тил ва услуб жиҳатдан юксак савиядадир. Бундан ташқари, Бобур ўзининг латиф ва гўзал ғазаллари билан машҳурдир.

Муҳаммад Солиҳ XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошларида яшаб ижод этган, унинг “Шайбонийнома” асари 1510 йилда ёзиб тугатилган. Асар назм йўли билан ёзилган бўлиб, тили содда ва ҳозирги замон тилига анча яқин. Асар тилида баъзи шева хусусиятлари ҳам акс этган.

Мажлисий (XVI асрнинг биринчи ярмида Хоразмда ижод этган)нинг “Қиссайи Сайфулмулк” дostonи, Абдулваҳоб хўжа ўғли Пошохожанинг (тахаллуси — Хожа, XVI асрда ижод этган) “Гулзор” ва “Мифтоҳул адл” асарлари эски ўзбек тили анъаналарини ўзида акс эттирган. Аммо эски ўзбек тили анъаналари Гулханий, Абулғози Баҳодирхон асарларида ўзгара бошлайди. Айниқса, Абулғози Баҳодирхоннинг (1603—1664) “Шажараи тарокима”, “Шажараи турк” асарларининг тили жонли сўзлашув тилига яқиндир.

Эски ўзбек тили эски туркий тилнинг бевосита давомидир. Эски туркий тилдаги асосий хусусиятлар эски ўзбек тилида давом этади. Шу билан бирга, баъзи тил хусусиятлари эски ўзбек тилида ўзгаради. Бу ҳол тил тараққиёти туфайли рўй берадиган табиий ва қонуний ҳодисадир. Масалан, эски ўзбек тилида *д* товуши, асосан *й* билан алмашади; шарт феълининг кўшимчаси *-сар* тамоман *-са* шаклига ўтади; келишик аффиксларидан олдин қўлланадиган *н* (*ичида*) товуши эски ўзбек тилида кам учрайди; соннинг *тўртинч*, *бешинч* шакллари ишлатилади; тушум келишигининг *-иғ/-иғ* шакли, жўналиш келишигининг *-ғару/-ғару* шакли, восита келишиги кўшимчаси тамоман қўлланмайди; равишдош ва сифатдошнинг қадимги шакллари истеъмолдан чиқади; янги кўмакчилар қўлланади (*кўра*, *яраша* ва бошқалар); ҳаракат номининг *-моқ* шакли камроқ қўлланиб, унинг ўрнида *-иш* шакли кўпроқ ишлатила бошлайди ва бошқалар.

V босқич. *Янги ўзбек адабий тили (XVII—XIX асрлар).*

Бу давр Алишер Навоий асос солган адабий тилни сўзлашув тилига яқинлаштириш ғояси ва ҳаракати билан ажралиб туради. “Туркларга туркона айтмоқ керак, — деб ёзган эди XVII асрда ижод этган Абулғози Баҳодирхон, — то

аларнинг барчаси фаҳм қилғайлар бизнинг айтган сўзимизни”. У ўзининг “Шажараи тарокима” ва “Шажараи турк” асарларини ана шундай равон тилда ёзди. Шундай қилиб, XVII—XVIII аср адибларининг асарларида *янги ўзбек адабий тили* шаклланди.

XVIII ва XIX асрларнинг иккинчи ярмига келиб, насрий асарлар тилигина эмас, назмий асарлар тили ҳам жонли тилга яқинлашади. Умар Бақойий, Мажлисий, Машраб, Ҳувайдо, Нишотий, Гулханий, Фазлий, Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларнинг асарлари ана шулар жумласидандир.

Бу вақтга келиб, адабиётнинг янги шакл ва жанрлари, маҳаллий матбуот ва театр келиб чиқади. Аммо Туркистонда нашр қилинадиган газета, журнал ва айрим китоблар тилида ўзбек халқига тушунарсиз бўлган шакллар, сўзлар, бирикмалар қўллана бошлади. Шунинг учун ҳам XIX асрнинг охири, айниқса, XX асрнинг бошларида газета, журналларнинг тили турк, озарбайжон ёки татар тили хусусиятларини ўзида акс эттирган чалкаш бир аҳволда эди. Октябр инқилобидан кейин ўзбек адабий тилини бир меъёрга келтириш ҳаракати кучайди. Аммо 20-йилларда ҳам адабий тил масаласи узил-кесил ҳал бўлмади. Адабий тил сифатида жонли тилдан узоқ бўлган эски ўзбек тили (“чиғатой тили”)ни қабул қилиш ёки адабий тилни жонли тилга яқинлаштирмоқчи бўлиб, уни шева тилига айлантириш анъаналари ёхуд янги сўз, шакл ва бирикмалар ясаб, тилни сунъийлаштириш ҳаракатлари бўлди. Фақат 30-йилларга келиб, халқ оммасига тушунарли бўлган, эски ўзбек тили анъаналарининг ва шева хусусиятларининг оммага тушунарли бўлган энг яхши томонларини ўзига сингдирган ҳозирги ўзбек тили шаклланди.

VI босқич. *Ҳозирги ўзбек адабий тили* XX аср бошларидан шакллана бошлади. Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий ва бошқа олимлар ўзбек адабий тилининг назарий асосларини яратдилар, турли луғатлар туздилар. Бу даврда мураккаб бой ўзбек шеваларини Ғози Олим, Е.Д.Поливанов каби олимлар чуқур ўргандилар ва шу асосда ўзбек адабий тили меъёрлари белгилаб чиқилди: адабий тилнинг морфология асосига Фарғона шевалари, фонетик асосига Тошкент шеvasи олинди. Бошқа ўзбек шевалари-

нинг хусусиятлари ҳам ўз ўрнини эгаллади. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Фитрат, Ойбек, А.Қаҳҳор ва бошқа буюк ёзувчи ва шоирларнинг насрий ва назмий асарлари катта ҳисса қўшди.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Туркий тилларнинг бизга маълум бўлган қадимги ёзма ёдгорликлари — тош, сопол, ёғоч ва териларга ёзилган битиглар (Кул тигин, Тўньюққ каби битиглари), тангалар, расмий ҳужжатлар VII—VIII асрларга оид бўлиб, уларнинг тил хусусияти бу даврга келиб, бир қолипга тушган умум-туркий ёзув тилининг шаклланганидан далолат беради. Бундай ишланган, бир қолипга тушган ёзув тилининг шаклланиши бир неча асрлар аввал бўлган эди, дейишимизга асос бор.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг ўлмас “Қутадғу билиг”дек фалсафий-дидактик поэмаси, XII—XIII асрларда ёзилган Аҳмад Югнакийнинг “Ҳиба тул ҳақойиқ” асари, “Ўғузнома” каби ёзма ёдномалар фақат ўзбек халқининггина эмас, бу асарлар битилган даврда Ўрта ва Марказий Осиёда истиқомат қилган барча туркий халқлар (турк, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, қорақалпоқ ва б.)нинг ҳам қадимги ёзма ёдгорликлари деб билиш керак. Шундай экан, XI ёки XII асрларда ўзбек халқи ва унинг тили, бошқа асосий туркий халқлар ва тиллар билан баробар шакллана бошлаган эди.

XI—XIV асрга келиб, сиёсий ва ижтимоий парокандалик (Қорахонийлар давлатининг иккига бўлиниши ва б.) туфайли икки хил адабий тил шаклланди: бири — Сирдарё қуйи оқими, Озарбайжон, Қрим, Мисрда тарқалган **й** лашувчи **қипчоқ-ўғуз** гуруҳи адабий тили, **иккинчиси** — Мовароуннаҳрда шаклланган **д-з-з** лашувчи **ўғуз-қипчоқ** адабий тили. Ҳар икки адабий тил XV асрда Навоий асарларида мукаммаллаштирилган ягона эски ўзбек адабий тилига асос бўлди. Ҳар икки адабий тилнинг асосини — қорахонийлар даврида шаклланган **эски туркий тил** деб тушуниш керак.

XIV асрда Лутфий, Саккокий, Атоий каби буюк шоир, ёзувчи ва машҳур олимларнинг хизматлари туфайли бойиган умумўзбек адабий тили XV асрда Алишер Навоий томонидан мукамал адабий тил даражасига кўтарилди. Араб ва тожик (форс) тилларини мукамал билган, тожик (форс) тилида “Фоний” тахаллуси билан девон тузган Алишер Навоий шу тилларнинг фазилатларини ўзбек (турк) тилига сингдириб, ўзбек (турк) тилининг бой имкониятлари ва нозик томонларини назарий жиҳатдан исботлаб, ўзи ҳам шу тилда буюк асарлар яратиб, эски ўзбек адабий тилини мукамаллаштирди ва шундай юксак поғонага кўтардики, бу тил бутун Ўрта Осиё, Қозоғистон, Озарбайжон ва бошқа ўлкаларда ижод қилувчи шоир ва ёзувчиларга намуна бўлди ва бир неча асрларгача шу услубда, шу адабий тилда асарлар яратилди.

XV аср ўзбек адабий тили ва адабиёти шарқшунослар ва туркшунослар орасида “**чигатой тили**”, “**чигатой адабиёти**” деб юритилади. Маълумки, Чингизхон иккинчи ўғли Чигатойга Ўрта Осиёнинг Олмалиқдан то Амударёга қадар бўлган ерини бўлиб берган эди. Бу ерлар Чигатой юрти, Чигатой эли деб номланган. Бу даврда ва ундан кейин яратилган адабиёт ҳам, адабий тил ҳам шунга нисбат бериб келинди.

Шарқшунос В.В. Радлов “**чигатой тили**”ни сунъий тил деб билади. А.М. Шчербак фикрига кўра, “**чигатой тили**” бирор шевага асосланган сўзлашув тили бўлиб, адабий тилдан фарқланиб турган ва XV асрга келиб, бу тил мумтоз тил шаклини олган.

Алишер Навоий ҳам ўз тилини туркий тил дейди. Навоий тили ҳақида Бобур ёзар экан, бу тил Андижон шевасига яқин тил деб изоҳлайди: “Элининг лафзи қалам бирла ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафати бавужудким Ҳирида нашъу намо топибдур, бу тил биладур”. Бобурнинг бу фикрига В.В.Радлов кўшилмайди, кўрсатилган асарида эски ўзбек адабий тилини (уни В.В.Радлов “Восточный тюркский или джигатайский язык” деб номлайди) сунъий бир тил деб билади. Ҳақиқатан ҳам Алишер Навоий асарларини тушуниш учун маълум бир тайёргарлик керак. Навоий асарларидаги бутун сўзларнинг 55 фоизи ўзбекча (туркий), 20 фоизи арабча, 19 фоизи — форс-тожикчадир.

Алишер Навоий асарларининг ҳозирги замон ўзбек тилига муносабати ҳақида гап борганда қуйидаги ҳолатларни инобатга олиш керак:

1. Навоий замони билан ҳозирги давр орасида 550 йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу вақт ичида кўп ўзбекча (туркий) сўзлар архаиклашди, истемолдан чиқди, кўп араб ва форс-тожик сўзлари ва иборалари ўзбекча сўз ва иборалар билан алмаштирилди ёки бунинг акси бўлди:

а) “Навоий асарлари лугати”нинг биргина “А” ҳарфида қуйидагича ўзбекча (туркий) сўзлар араб ёки форс (тожик) сўзлари билан алмашди ёхуд унинг ўрнига бошқа ўзбекча (туркий) сўзлар қўлланди: **абушқа** — эр, қари киши; **аёлгу** — мусиқа асбобининг бир тури; **аёқ** — қадаҳ, коса; **аёқчи** — косагул (май қуювчи), **айшмоқ** — хушёр бўлмоқ; **алдарамоқ** — саросима бўлмоқ; **алиқ** — ем-хашак; **аниф** — қўпол, ўчакувчи; **артилмоқ** — ошиб ўтмоқ; **атлас** — текис ва б.;

б) арабча сўзлар ўрнида ўзбекча (туркий) ёки форс-тожикча сўзлар ишлатилди: **абас** — бекор; **абд** — қул; **абком** — соқов, гунг; **абус** — хунук ва б.;

в) форс-тожик сўзлари ўрнига арабча ёки форс-тожикча сўзлар билан алмашди: **абр** — булут; **абришим** — ипак; **абру** — қош; **амруд** — нок ва б.

2. Навоий асарлари тили икки ва уч тилли Хуросон аҳолиси учун ўз даврида тушунарли эди: “...Мир Алишер Навоийнинг мусаннафати бавужудким Ҳирида нашъу намо топибдур бу тил биладур”, — деб ёзган эди Бобур.

3. Алишер Навоий ўзбек адабий тилини юқори поғонага кўтармоқчи эди. Шу мақсадда у араб ва форс-тожик тилларининг энг яхши хусусиятларидан фойдаланди, ўзбек тилининг бой имкониятларини ишга солади.

Алишер Навоий яратган адабий тил услуги кўп туркий ёзувчи ва шоирлар учун намуна бўлди, ҳатто насрий асарга хос услуги XIX асргача сақланди (Фурқатнинг насрий асарларига қаранг). Ўзбек адабий тилини сўзлашув (халқ) тилига яқинлаштириш намуналарини XVII асрдан бошлаб Абулғози Баҳодирхон, Турдий, Гулханий асарларида кўрамиз.

XIX асрнинг иккинчи ярмида чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг забт қилиниши, руслаштириш сиёсатининг

мунтазам амалга оширилиши билан (рус-тузем мактабларининг очилиши, иқтисодий талончилик, сиёсий ҳокимиятнинг руслар қўлида бўлиши ва ҳ.) ва янги газета-журналларнинг нашр этилиши муносабати билан кўплаб рус ва байналмилал сўз ва иборалар ўзбек тилига (сўзлашув ва адабий тилга) кириб кела бошлади. Бу жараён, айниқса, XX асрнинг 20- йилларидан тезлашди. Агар 1923 йили ўзбек тилидаги ижтимоий-сиёсий атамаларнинг 0,9 фоизи рус-байналмилал атамалар бўлса, 1980 йилларга келиб 20 фоизни ташкил этди. Аниқ фанлар бўйича эса рус-байналмилал атамалар 70–80 фоизни, кимё фанида эса 90–95 фоизга бориб қолди.

Фақат Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан ўзбек тилига давлат тили мақоми (статуси)нинг берилиши ўзбек тилининг камситилишига чек қўйди, унинг ижтимоий мавқеини кўтарди.

“ТУРК” СЎЗИ ҲАҚИДА

“Турк” сўзи ҳозирги туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида қўлланаётган “туз”, “тузмоқ”, “тузук”, “турлик”, “туркум”, “турланмоқ” сўзлари билан ўзакдош деб қараймиз. “Турк” сўзи таркибида **р** сонори турк тилларининг олтой даврига хос ротоцизм қонунига кўра, жарангсиз **з** товушига ўтган. Милодий 450- йилларда Хитойга айланган турк қавмидан ўзини сақлаган турк-ашин уруғи Олтой ўлкасига кўчиб кетадилар, ўн ўқ (ўн туғишган) номли турк қабилалари билан иттифоқ тузадилар, ўзларини “**иттифоқ**, **иноқлик**” маъносини ифодаловчи “**турк**” номи билан агай бошлаганлар.. Шунингдек “**турк**” сўзи тузувчи, ташкилотчи, кучли, мустақам маъноларини англатган. Бир гуруҳ олимлар “**турк**” сўзини қадимги тур қавмига нисбат берадилар. Бу сўзнинг тур ўзаги ҳам “тузмоқ” сўзи билан диахрон хусусият касб этади.

“Турк” сўзи охирида к ундоши тез сўзи маъносини ифодаловчи “**тарк**”, ёпиқ маъносидаги “**берк**”, “**чирой**” маъносидаги “**кўрк**” сўзлари каби сўз ясалган деб қараймиз.

Иккинчи бўлим.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ ТОВУШ ТИЗИМИ

УНЛИ, УНДОШ ТОВУШЛАР ДИАЛЕКТИКАСИ

Қадимги турк тилларининг ёзма обидаларида унли ҳамда ундош товушлар диалектикаси бир бутун структурадан иборат.

Қалин тил орқа айтилувчи унли товушлар мустақил бир сўзнинг таркибида қалин талаффузли ундошлар билан келиши диалектик қонун ҳолатига эга.

Ингичка тил олди қатор унли товушлар ингичка айтилувчи тил олди қатор ундош товушлар билан диалектик қонун асосида бир сўз таркибида келиши шарт. Қадимги турк ёзма ёдгорликларида қалин ва ингичка талаффузли унли ҳамда ундош товушлар бир-бирига нисбатан зиддият қонуни асосида ривожланган. Шунингдек, қалин орқа қатор унли, ундош товушлар ингичка тил олди қатор унли ва ундошлар ўзаро инкорни инкор қонуни асосида ривожланган.

Қалин талаффузли фонемалар ўз қаторларига кўра ёки ҳолатда янги сўзлар ҳосил қилиб, сифат ўзгариши юз беради. Худди шунингдек ингичка қатор фонемалар ҳам ўз навбатида товушлар йигиндиси миқдор ўзгариши орқали янги сўз ҳосиласи билан сифат ўзгаришига учрайди.

Ҳинд-оврупа ҳамда сом тилларида турк тилларига нисбатан қалин ва ингичка товушлар бир сўзнинг таркибида инкорни инкор қонуни асосида ривожланган.

Турк тилларида диахрон ҳамда синхрон ҳолатда унли ва ундош товушлар бошқа тиллар системасига нисбатан ўзгача хусусиятга эга.

Турк тилларига хос чуқур орқа қатор жарангсиз **қ** жарангли **ғ** ва **х** ундошлари бир сўзнинг таркибида ингичка

қатор унлилар билан ёндош келмайди. Бундай хусусият бошқа қалин айтилувчи ундошларда ҳам мавжуд. Шунингдек, саёз тил орқа ёки жарангсиз **к** ҳамда жарангли **г** ундошлари қалин орқа қатор унли ҳамда ундош товушлар билан бир сўзнинг таркибида келиши мумкин эмас.

ТОВУШЛАР ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТИГА ДОИР

Туркий тилларнинг унли товушлар тизими асрлар давомида тадрижий йўллар билан ривожланди. Жумладан, ўзбек тилида унли товушларнинг тараққиёти диахроник жиҳатдан умумтуркий хусусият касб этган, синхроник томондан эса баъзи бир айримликларга эга. Куйида қадимги ва эски туркий, эски ўзбек ҳамда ҳозирги ўзбек тиллари тарихида баъзи унли ва ундош товушларда юз берган айрим фонетик жараёнлар устида тўхталиб ўтамиз.

Ўзбек тилида орқа қатор очиқ кенг **o/ā/** унлисининг пайдо бўлиш тарихи узоқ замонларга бориб тақалади, эски туркий тил даврида **o/ā/** унлиси мустақил товуш тарзида мавжуд эмас эди, шунингдек, бу товушнинг пайдо бўлиши учун баъзи туркий сўзларда замин бор эди. Жумладан, *қалин, қаттиқ* каби туркий сўзлар бошида қўш алиф ёки алиф мадда билан ифодаланган чўзиқ этимологик **а** товуши ҳамда чуқур тил орқа **қ, ғ** ва спирант **х** ундоши ёнида келган этимологик **а** товуши орқа қатор очиқ кенг **o/ā/** унлисининг пайдо бўлишига сабаб бўлган фонетик ҳодисалардан биридир.

Иккинчидан, форс-тожик тилидан *офтоб, осмон, доно, обод, оташ, боғ, бодом, озод, бозор* каби сўзларнинг туркий тиллар лексик қатламига ўзлашиши ҳам очиқ кенг **o/ā/** товушининг юзага келишига сабаб бўлган.

Учинчидан, араб тилидан *охир, олим, осор, оллоҳ, уламо, умаро, фозил-фузало, қодир, зоҳир* каби жуда кўп сўзлар туркий тиллар таркибига кирган, бу сўзларни талаффуз қилиш муаммоси пайдо бўлган. Шунингдек, араб тилидан *сано, бало, қори, ато* каби сўзлар ҳам қабул қилинган. Худди шунга ўхшаш, туркий *сана* (МК, III, 290 феъл), *бала* (МК, III, 250), *қари* (кекса) (МК, III, 242), *ата* (XX, 251) каби

сўзлар орасида маъно фарқлаш зарурати ҳам пайдо бўлган эди. Бу фонетик зарурат ҳам очиқ кенг *o/ā/* товушининг пайдо бўлишига замин яратди. Арабча сўзлар таркибидаги чўзиқ *ā* унлиси туркий тилларда қўлланган этимологик чўзиқ *a* товушига яқин талаффуз қилинган, форс-тожик тилларига оид *o/ā/* унлиси *тон (овоз)* сўзидаги очиқ кенг *o/ā/* товушидан талаффуз ўрни ва усулига кўра ҳам фарқланади.

Тўртинчидан, назм билан битилган қадимги ёзма манбаларда аруз вазни талабига биноан *қара > қара:*, *ара >:*, *ара:*, *таға > таға:*, *адақ > ада:* каби сўзларда чўзиқлик пайдо бўлиши ҳам *o/a:* унлисининг турғунлашишига сабаб бўлган.

Толи Имоний Ҳиравийнинг маълумотига қараганда, эски ўзбек тилида туркий сўзларда этимологик чўзиқ *a:* ҳамда орқа қатор кенг *a* товушлари сақланганлиги маълум бўлади. Шунингдек, эски ўзбек тилида пайдо бўлган орқа қатор очиқ кенг *o/ā/* унлиси этимологик орқа қатор кенг *a* товушига нисбатан фонетик вариант вазифасини бажарган. Шэърий асарларда эса вазн талабига кўра сифат жиҳатдан этимологик *a* товушидан фарқланган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифат ҳамда талаффуз жиҳатдан форс-тожик тилларига хос *офтоб*, *осмон*, *доно* сўзларидаги *o/ā/* товуши нисбатан туркий сўзларга хос *o/a:* унлисига тўла ўхшамаса ҳам, аналогия ҳодисаси орқали орқа қатор лабланмаган очиқ кенг *o/ā/* унлиси пайдо бўлди.

Араб тилига хос *а:лым* (ҲҲ, 242), *а:хыр* (ҲҲ, 249), *байа:н* (Таф, 68 а), *улама:* (Таф, 9 а) каби сўзларда қўлланган чўзиқ *a:* товуши туркий этимологик чўзиқ *a:* унлисига яқин талаффуз қилинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аналогия ҳодисасига кўра, орқа қатор лабланмаган очиқ кенг *o/ā/* фонемасига айланди.

Туркий тиллар даврида қўлланган: *а:ш*, *а:қ*, *а:ч*, *а:лтын* каби сўзлар таркибидаги этимологик чўзиқ *a:* унлиси ҳамда чуқур тил орқа *қ*, *ғ* ва спирант *х* ундошлари ёнида келган этимологик *a* товуши *қар*, *қазан*, *қара*, *қаз/ғаз*, *ағды*, *ағыз*, *ақыр > ағыр* каби сўзларда, шунингдек, *батқақ*, *қайрақ*, *қатқалақ*, *тарақ*, *тарқақ*, *йапрақ* каби сўзларнинг охириги бўғинидаги этимологик *a:* товуши аналогия қонунига мувофиқ, орқа қатор очиқ кенг *o/ā/* унлисига ўтган.

Аналогия қонунига кўра, *арт, тарт, бар, тар, тап, бал, балта* каби сўзлар таркибида ҳам орқа қатор кенг **а** товуши орқали қатор лабланмаган очиқ кенг **о/а/** товуши пайдо бўлган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида туркий ҳамда форс-тожик, араб тилларидан ўзлашган сўзларда орқа қатор очиқ кенг **о/а/** фонемаси маъно фарқлаш даражасига етган.

Қадимги туркий, эски туркий ва ҳозирги туркий ва ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида этимологик **а** товуши, тил орқа кенг, лабланмаган унли товуш. Биз товуш қалин айтилувчи: *қаған, қара, батқақ, қайрақ, аб(aw), ат(хайвон); ач(фeyл); аш(фeyл)* каби сўзларда мавжуд. Қадимги туркий тил давридаги тил олди **э** унлиси эски туркий сўзларнинг биринчи бўғинида тил олди ўрта кенг **э** товушига ўтган. Янги туркий тиллардан ўзбек тилида биринчи бўғинда асосан **э** тил олди ўрта кенг **э** товушига ўтган *эйла, экэ* каби сўзлардагина асосий позицияда учрайди. Усмонли турк тилида барча бўғинларда сақланиб қолган.

Туркий ёзма манбаларда олд қатор тўлиқсиз кенг **э**, олд қатор ўрта кенг **э** ҳамда олд қатор тор **и** товушлари тарихий диалектал ҳодиса тарзида ривожланган. Шунингдек, ҳарфий жиҳатдан тўла бўлмаса ҳам, ёзув шакллари орқали ифодаланган **э//и//ё//э** фонетик ҳодисаси юз берган. Урхун-енисей ёзма манбаларида *эр* (Тўн, 25) — киши, ботир; *йэғирми* (КТб, II) — йигирма; *эдэу* (КЧ, 3) — эзгу каби сўзларнинг биринчи бўғинида олд қатор кенг **э** унлиси қўлланган, XI—XIV аср ёзма обидаларида эса фонетик заруратга кўра **э** унлиси тўлиқсиз кенг **э** товушига ўтган (**э > э**). Шунингдек, қадимги туркий тил ёзма манбаларидаги *йир* (Тўн, 60) — *ер, ти* (КТК, 7) -*де* каби туркий сўзларда олд қатор тор **и** товуши тарихий диалектал ҳодиса тарзида олд қатор тўлиқсиз **э** унлига айланган: **и > э** каби: *йир* (Тўн, 60) > *йэр* (МК, III, 156) -*ер, ти* (КТК, 7), *дэ* (XX, 261) -*де*.

Эски ўзбек ҳамда ҳозирги ўзбек тили даврида **о > э, и > э** фонетик ҳодисаси қисман ўзгаришга учраган ёки **о > э, и > э > э** каби фонетик ҳодисалар содир бўлган. Бу фонетик ҳодиса: *иди > изи < ийа > эга*, (Нав, XV, Т., 84) *йигирми > йэғирми* (Ш.Тар.9) *йигирма* каби сўзларда ўз ифодасини топган.

Баъзи ундош товушлар ҳам қадимги ва эски туркий ҳамда эски ўзбек тили даврларига оид ёзма манбаларда турли фонетик ҳодисаларга учраб, тадрижий йўл билан ривожланиб, ҳозирги ўзбек тили даврига етиб келди.

Қадимги туркий тил даврига хос *ð* ундоши сўзларнинг ўртасида, охирида фонетик ўзгаришларга учраб, эски туркий тил даврига келиб жарангли сирғалувчи-портловчи *z* товушига ўтди, *z* товуши эски туркий тил даври учун янги *z* товуш, бу товуш бир гуруҳ туркий тилларда қўлланди, XI—XIV аср учун характерли товушга айланди. Шунингдек, баъзи туркий сўзларда *ð* ундоши сақланди, яна бир гуруҳ туркий сўзларда фонетик заруратга кўра, сирғалувчи сонор *ï* товушига ўтди ёки *ð > z > z > ï* фонетик ҳодисаси юз берди. Яна бир гуруҳ туркий сўзларда *z* товуши жарангли сирғалувчи оддий *z* ундошига ўтди: *ð > z > z* ундошларининг тадрижий ривожланиши юз берди: *қод* (Тўн, 2) // *қоз* (Таф, 80 а) > *қоз* (МК, III, 444) > *қой* (Феъл); *адақ* (КТК, 47) // *адақ* (ҲҲ, 228) // *адақ* (Ўн, 2) > *азақ* (ҚБН, 30 б) // *азақ* (ҚР, 24 а) > *азақ* (МК, I, 60) > *айақ* (МК, I, 112) // *айақ* (Таф, 1066) *айақ* > *аёқ* каби *z* ундоши эски ўзбек ҳамда ҳозирги ўзбек тилида асосан сонор *ï* ундошига ўтган. Шунингдек, *z* товушли ҳолат эзгу, *қозик*, *қозон* каби сўзларда рудимент (қолдик) тарзида учрайди.

Ҳозирги қардош туркий тилларда *ð > z > z > ï* фонетик ҳодисаси синхроник ҳолат касб этиб, *р, т, з, ï* ундошлари тарзида истемол қилинмоқда: *хур, қос, қой-қўй; таран, тот, тоз, тос-тўймоқ; азақ, азақ, азақ, айақ-аёқ* каби.

Қадимги туркий тил давридан сўнг X—XIV асрлардаги туркий ёзма обидаларда *б, ғ, г* ундошларининг фонетик ўзгаришларга учраши орқали бир гуруҳ сўзларнинг ўртасида, охирида жарангли сирғалувчи лаб-тиш *w* товуши пайдо бўлган, бу товуш араб ёзувига хос бир ва уч нуқтали фе (ف/ف) орқали ифодаланган, *б > w > в > ï; ғ > w > в > ï; г > w > в > ï* каби фонетик жараён юз берган: *аб* (Тўн, 30) > *эв* (ҚБН, 162) > *эв* (Ш.Тар. 19) -*уй; йалгады* (МК, III, 321) > *йалвади* (МК, I, 321) > *йалвады* > *ялади; соғул* (Таф, 98 б) > *сойул* (Таф, 45 б) - *тўсил.; йағы* (Ш.Тар. 49) > *йав* (Ш.Тар. 42) -*ёв; кэгур* (ҚБН, 90 а) > *кэгур* (Таф, 17 б) > *кэйур* (ҚР, 8 а) -*кирит, юбор* каби. Шунингдек, *w* товуши эски ўзбек тили ёзма манбаларида лаб-лаб *в* ундоши билан қўшилиб

кетди ёки сонор *й* товушига айланди, Эw (НФ, 360) > эв (Ш.Тар. 19) > уй, ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу фонетик жараён *ёв, ёвуз, уй* каби сўзларда учрайди.

Туркий тиллар тарихида бурун товуши сонор *ң* ундоши сингармонизм қонунига кўра, сўзларнинг қалин ёки ингичка талаффузига мувофиқ, тил орқа қатор ҳамда тил олди қатор хусусиятга эга бўлган. Бундан ташқари, сонор *ң* ундоши *мэңиз, кэңру, кэңул, бэрин, ишлан, сөвлэңиз* каби мисолларда ингичка талаффузли мустақил фонема ҳисобланган. Шунингдек, *қоңуз* (МК, III, 375), *қалың* (МК, III, 382), *таң* (МК, III, 367) каби туркий сўзларда сонор *ң* ундоши қалин айтилувчи мустақил фонема вазифасини бажарган.

Қалин талаффузли сўзлар жўналиш келишиги билан турланганда *н* ва *ғ* ундошлари қўшилиб, қалин айтилувчи қаришиқ *ң* сонорини ҳосил қилган. *Муңа* (XX, 177), *аңа* (XX, 178). Ингичка айтилувчи сўзлар жўналиш келишиги билан келганда *ң* ва *г* ундошлари қўшилиб, ингичка талаффузли қоришиқ *ң* сонори пайдо бўлган: *мэңә* (XX, 179), *сэңә* (XX, 180).

Сонор *ң* ундошининг ҳар икки ёки қалин ва ингичка ҳамда қоришиқ вариантларининг назал ҳолатга ўтишини кўрсатувчи мисоллар учрайди. Туркий ёзма манбаларда -*ң* > *н+ғ* > *ғ* каби фонетик ҳодисалар содир бўлган: *йатғуз* (Таф, 18 а) > *йалғуз* (Таф, 27 б, ОН, 7) - *ёлғиз; тоңа* (ҚБН, 27 а) > *тоға* (ҚБН, 17 а) - *тўйға, ботир; йаңан* (МК, III, 386) > *йаған* (XX, 224) - *фил* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *ң* сонорининг назал ҳолатга ўтган формалари мавжуд: *мағыз* > *мағыз* > *майиз; мэңиз* > *мэғиз* > *мэйиз* > *мия*, *барсаңыз* > *барсағиз* > *борсайиз* каби мисолларда қўлланилмоқда.

Урхун-енисей ёзма манбаларида жарангли ҳамда сонор ундошлардан сўнг жарангсиз товушларни қўллаш характерли хусусият касб этган: *анта* (КТб, 2) - *у ерда, қылынтуқда* (КТб, 1) - *яратилганда, адырылты* (Тўн, 2) - *айрилди*. Жарангсиз портловчи *т* ундоши эски туркий тил даврига ўтганда, сонор товушлардан сўнг жарангли ҳолатга ўтиш юз бера бошлаган: *алқынты* (Тўн, 3) > *алқынды* (МК, 1, 255) - тугади, ўлди; *эрти* (КЧ, 4) > *эрди* (МК, 1, 177) - *эди*. Эски ўзбек тили даврида сонорлардан сўнг *т* товушининг *д* ундошига ўтиши

кучайган: *бәрдүз* (Тўн, 6) > *бәрди* (МК, 1, 195) > *бәрди* (Ш.тар, 14-б) — *берди*; *болты* (КТб, 7) > *болды* (МК, 1, 195) > *бәрди* (Ш. Турк, 14 б) - *берди*. Ҳозирги туркий тиллар ва ўзбек тилида сонорлардан сўнг *т* ундоши ўрнида жарангли *д* товушини қўллаш характерлидир: *олти*, *қайт*, *тўрт* каби сўзларда қадимги туркий тилга хос хусусият сақланиб қолган.

УНЛИЛАР

Қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тилида унлилар сингармонизм қонунига риоя қилган. Қадимги туркийда саккизта унли товуш бор: *а, о, у, ы* унлилари орқа қатор; *э, э, ʉ, и* унлилари эса олд қатор товушлардан иборат. Эски туркий тил (XI—XIV асрлар) ёзма обидаларида тўққизта унли товуш: *а, э, э, о, э, у, ʉ, ы, и* ва эски ўзбек тили (XV—XIX асрлар) ёзма манбаларида ўнта унли товуш: *а, а̇(о), э, э, э, о, у, ʉ, ы, и* мавжуд. Эски туркий ҳамда эски ўзбек тили ёзма манбаларига араб, форс-тожик сўзлари ўзлашган, бу сўзлар таркибидаги унлилар туркий тил қонунларига мослашган.

а унлиси қадимги урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувида махсус ҳарфлар, араб ёзувида алиф (ا), фатҳа (َ), ҳойи ҳавваз (ء) билан ифодаланган. Бу орқа қатор лабланмаган кенг товуш қаттиқ айтилишчи туркий сўзларнинг барча ҳолатида учрайди: *қаған* (КТб, 35) - *хоқон*; *атлығ* (Сувр, 4) - *отли*; *буқа* (Тўн, 6) - *буқа*; *аба* (МК, 1, 113) - *опа*; *башилағ* (ҚБН, 31 б) — *бўш*; *йарат* (ХХ, 7) - *ярат*; *ач* (Нав., ҲА, 73); *алар* (Нав., МК, 19); *йағач* (Гулх., 19). *а* унлиси сингармонизмли ўзбек тили шеваларида ҳам *қайси*, *тамға*, *тарғил*, *қўчқар*, *қутқар*, *мақта* каби сўзларда сақланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида этимологик *а* унлиси туркий сўзларнинг биринчи бўғинида *қайсар*, *қамчи*, *қаймоқ*, *қайчи* каби сўзларда қўлланмоқда.

Тил олди кенг *э* унлиси урхун-енисей, уйғур ёзувида махсус ҳарфлар, араб ёзувидаги манбаларда алиф (ا), фатҳа (َ), баъзан ҳойи ҳавваз (ء) орқали ифодаланган. Бу олд қатор лабланмаган кенг товуш қадимги туркий тил ёзма обидаларида туркий сўзларнинг барча позициясида; эски тур-

кий ҳамда эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида биринчи бўғиндан кейинги позицияларда учрайди. э унлиси барча даврларга оид ёзма манбаларда юмшоқ талаффузли сўзлар билан бирга келади: *эдгу* (КТБ, 6) - *эзу*; *йәр* (Тўн, 11) - *ер*; *биргәру* (КТМ, 3) - *жанубга*; *ардамлиг* (Ирқб, 1 б) - *фазилатли*; *экәгүн* (ҚБН, 65 б) - *иккови*; *кәликә* (МК, 1, 419) - *кўланка*; *эмгәк* (ХХ, 166) - *меҳнат*; *тәнә* (ТФ, 29а) - *тепа*; *бэргән* (Нав., Мн, 128); *тэвә* (БН, 289) - *туя*

Араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлар таркибида очик кенг лабланмаган **ʼ** унлиси қўлланган: *ʼфтамб*, *ʼсмән*, *ʼлым*, *уламӓ* каби.

Э унлиси эски туркийга хос бўлиб, уйғур ва араб ёзувларида алифу *ё* (ا), *ё* (ع), касра (ل) ҳарфлари билан ифодаланган, олд қатор лабланмаган тўлиқсиз кенг товуш, туркий сўзларнинг кучли ҳолатда, яъни биринчи бўғинда мавжуд, **Э** унлиси юмшоқ айтилувчи сўзлар таркибида учрайди: *мәғзәт* (ҚБН, 35 б) - *ўхшат*; *Этмәк* (МК, 1, 127) - *нон*; *Эригсик* (ХХ, 17) - *қўрқмас*; *Эгри* (Рафб., 5 а) - *эгри*.

XV—XIX асрларга оид ёзма манбалар тилида тўлиқсиз кенг **Э** товуши бироз торайиб, ўрта кенг **э** фонемасига айланган: *Этмәк* (Тф, 99 а) > *өтмәк* (БАЛ, 173); *Эw* (МК, 1, 73) > *эв* (Нав., ХА, 66) каби.

Э фонемаси алифу *ё* (ا), *ё* (ع), касра (ل) орқали ифодаланган, олд қатор, лабланмаган ўрта кенг товуш, туркий сўзларнинг биринчи бўғинида келади. Эски ўзбек ҳамда ҳозирги ўзбек тили учун характерли бўлиб, юмшоқ ўзакли сўзларнинг биринчи бўғинида учрайди: *эркән* (Нав., ХС, 75); *эсрүк* (Нав., МК, 38); *нечә* (Тар., 24); *кэчти* (Муқ., 1, 243). Ўзбек тили шеваларида ҳам **э** унлиси ҳамда унинг фонетик кўринишлари мавжуд. **Э** товуши *элан*, *эҳсан*, *мэзбан* каби ўзлашган сўзлар таркибида ҳам бор.

Бир гуруҳ туркий тилларда сўзларнинг кейинги ҳолатларида ҳам **э** унлисининг фонетик муқобиллари учрайди. Баъзи туркий тилларда **э** унлиси олд қатор лабланмаган тор **и** товушига айланган.

О унлиси урхун ёзувида > ҳарфи, уйғур ёзувида **вов** ҳарфи, эски туркий, эски ўзбек тили ёзма обидаларида алиф **вов** (و), **вов** (و), **дамма** (د) баъзан алиф **дамма** (د) орқали ифодаланган. **О** унлиси орқа қатор, лабланган

ўрта кенг, туркий сўзларнинг бошида учрайди: *огуш* (КТМ, 1) - *уруғ*; *йол* (Тўн, 16) - *йўл*; *отачы* (Христ., 34) - *табиб*; *йоғун* (ҚБН, 177 б) - *йўғон*; *оз* (МК, 1, 48) - *ўзгин*; *йоқ* (ХХ, 34) - *йўқ*; *орман* (Ўн, 12) - *ўрмон*; *оқ* (Яқин, 315 а); *охшар* (Ш. Тар., 21).

Ө унлиси урхун-енисей, уйғур ёзувларида махсус ҳарфлари билан ёзилган, араб хати билан битилган манбаларда алиф вов (و), вов (و), дамма (و), баъзан алиф дамма, орқали ифодаланган, қадимги туркий ёзма манбаларда олд қатор лабланган кенг товуш, XI—XIX аср ёзма обидаларида олд қатор лабланган, ўрта кенг унли; туркий сўзларнинг асосий ҳолатида учрайди: *өңрә* (Тўн, 6) - *шарққа*; *көк* (Ирқб, 98) - *кўк*; *төрт* (Сувр, 6) - *тўрт*; *өгдачи* (ҚБН, 82 б) - *мақтовчи*; *бөкди* (МК, II, 26) - *бўкди*; *өзгә* (Тф, 80 б) - *ўзга*; *өз* (Нф, 144) - *ўз*; *көз* (Лутф., 159 б); *өлмәк* (Нав., МК, 150); *көңүл* (ШН, 3). Тарихан *өтмәк* (МК, II, 312), *Этмәк* (ТФ, 99 а) - *нон*; *көпәләк* (НАЛ, 327); *кәпәләк* (Муқ., II, 354) каби сўзларда ө, ä унлиларнинг параллел қўлланиши мавжуд.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ө унлиси ҳамда о товуши конвергенция ҳодисасига учраган.

У унлиси урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан ифодаланган, араб ёзувидаги обидаларда алиф дамма , алиф вов (و), вов (و) ҳамда дамма (و) орқали ифодаланган; орқа қатор лабланган тор товуш, туркий сўзларнинг барча позицияларида учрайди; қаттиқ айтилувчи унли ва ундошлар, уйғунлашувчи (индифферент) ундошлар асосида тузилган сўзлар таркибида келади: *улғартдым* (Тўн, 53) - *улғайтирдим*; *қуш* (Ирқб, 4) - *қуш*; *уртым* (КТМ, 11) - *ёздим*; *қут* (ҚБН, 67 а) - *қут*; *умундум* (МК, I, 213) - *умид қилдим*; *бу* (ХХ, 236) - *бу*; *анут* (Тф, 4 б) - *туза*; *ушбу* (Нав., ХА, 4); *қылсун* (Аҳмад, 322 а); *тутул* (Лутф., 160 а). У ундоши ўзлашган қусур, муқим, муסיқий каби сўзларда қаттиқ талаффузга мойил бўлган: *кутубхона*, *мактуб*, *мушкул* каби сўзлар таркибида к ундоши мавжуд, шунга кўра, юмшоқ айтилган.

Ҳозирги ўзбек тили шеваларида ҳам у унлисининг талаффузи бир гуруҳ сўзларда сақланган. Ўзбек адабий тилида *бу*, *у*, *ур*, *уруғ*, *урғу*, *орун*, *қавурма*, *қавун*, *қувур*, *улуғ* каби сўзларда

у унлиси қаттиқ талаффуз этилади; *узум, бутун, туз, тутун* каби сўзларда *у* унлиси ва *у* товуши бирикув ҳодисасига учраб, уйғунлашган ҳолатда талаффуз қилинмоқда.

У унлиси урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан ёзилган, араб хатидаги ёзма ёдгорликларда алиф вов (ا), вов (و), дамма (د), баъзан алиф дамма (ا) орқали ифодаланган; олд қатор лабланган тор товуш, *у* туркий сўзларнинг барча ҳолатларида, юмшоқ талаффузли унли ва ундошлар ҳамда шаклан уйғунлашувчи ундошлар билан бирга келади: *су* (Ирқб, 84) - *қўшин*; *илгәрү* (КТб, 2) - *олдинда*, *үч* (Манх, 87) - *уч*; *түждти* (КТМ, 1) - *туғалай*; *үғүрлүг* (МК, 1, 167) - *уюрли*; *күчлүг* (МК, 1, 194) - *кучли*; *түрлүг* (ХХ, 58) - *турли*; *үчүн* (Рабғ., 6 а) - *учун*; *кэлтүргүчи* (ХШ, 68) - *келтирувчи*. Тарихий диалектал ҳодиса сифатида асосий ҳолатда *у* унлиси *ө* товуши билан ҳам талаффуз қилинган: *үңүл//өнүл* (Христ, 51) - *унуб*; *үкүш//өкүш* (ҚБН, 13 б) - *кўп*; *күмүш//көмүш* (Ўн, 21) - *кумуш*. *У* унлиси эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам талаффуз жиҳатдан ўзгаришга учрамаган: *бүкүлгүн* (Яқин, 315 а); *үчүн* (Аҳмад, 328 а); *йүклән* (Нав., ҲА); *йүз* (Ш. Тар., 4).

Сингармонизм қонуни сақланган ўзбек тили шеваларида *у* унлиси талаффуз жиҳатдан ёзма манбалар тилига яқин туради: *бүтүн*, *үчүн*, *үлүш*, *күлги*, *күт* каби.

Ы унлиси урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан берилган, араб хатидаги ёзма обидаларда ё(ي), алифу ё(ي), алиф (ي) баъзан алиф касра (ي) орқали битилган; орқа қатор лабланмаган тор **ы** унлиси қаттиқ айтилувчи туркий сўзларнинг барча ўринларида учрайди, қаттиқ талаффузли унли ва ундошлар билан бирга келади: *ыдмыс* (КТб, 7) *юборган*; *йышғару* (Тўн, 15) - *ўрмонга*; *йылта* (Ирқб, 21) - *йилда*, *сығыт* (Сувр, 5) - *йиғи*; *ынанчсыз* (ҚБН, 30 б) - *инончсиз*; *ысырды* (МК, 1, 188) - *қопди*; *чықар* (ХХ, 9) - *чиқар*; *қырық* (Ўн, 11) - *қирқ*; *йарлықы* (Рабғ., 100 а) - *ёрлиғи*. Эски туркий тил ёзма манбаларида ўзлашган сўзлар таркибидаги **и** унлиси туркий тил қонунларига мослашиб **ы** товушига яқин талаффуз қилиш ҳоллари учрайди: *ыбадат* (ХХ, 199) - *ибодат*, *ахыр* (ХШ, 85 а) - *охир*; *батыл* (НФ, 10 б) - *ботил* каби. **Ы** унлиси эски ўзбек тили ёзма манбаларида қаттиқ айтилувчи туркий сўзларда сақланган: *қын* (Лутф.,

160 а); *қайсы* (Нав., МК, 133); *қырқ* (Нав., ФШ, 207). **Ы** ҳамда **и** товушларида вазн талаби, тарихий диалектал хусусиятлар орқали бирикув ҳодисаси юз бериб, ўзлашган сўзларда оралик талаффуз пайдо бўла бошлаган: *тарықат//тариқат, ҳақықат//ҳақиқат, ылхām//илхām, ылтыжә//илтижә, ысбат//исбот* каби. Шунингдек, маъно фарқлаш, вазн талабига риоя қилиш учун **ы** унлисининг чўзиқроқ **ы://и:** вариантлари ҳосил бўлиши ва **ы://ы://и:** вариантлари ҳосил бўлган: *тарық//тарық; йа:ры//йāры: хāлы//хāлы: қын//қы:н* каби. Ҳозирги ўзбек тили шеваларида қаттиқ айтилувчи **ы** унлиси *тырнақ, қаттық, қыйнақ, йаттық, тықын, йақын, қыл, қыйық* каби сўзларда сақланган. Ўзбек адабий тилида ҳам **ы** унлиси туркий сўзлар таркибидаги **қ, ғ, х** ундошлари билан ёндош келганда қаттиқ талаффуз қилинади, бошқа ҳолатларда **ы** товушининг оралик талаффузи қўлланади.

И унлиси урхун-енисей ва уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар орқали ифодаланган, араб ёзувидаги ёзма обидаларда алифу ё(ﻉ), ё (ﻉ), баъзан алиф касра (ﻯ) орқали битилган. Бу олд қатор лабланмаган тор товуш, юмшоқ айтилувчи туркий сўзларнинг барча ўринларида келади: *ичрақи* (КТМ, 2) - *қарам; билсәр* (Тўн, 6) - *билса; игдәдимиз* (Манх, 42) *тарбияладик; иглә* (Сувр, 4) - *касал бўл; бәри* (Ирқб, 40) - *бўри; исиг* (ҚБН, 25 а) - *иссиқ; ичмәк* (МК, 1,127) - *бир турли пўстин; бир* (ХХ, 7) - *бир; игтиләмәклик* (Тф, 17 б) - *тарбиялаш; тилә* (МН, 291 б) *тила; билди* (Даҳн, 80), *бизни* (БН, 177), *биригә* (Нав., ҲА, 6); *тилини* (Ш. Тар., 14).

Таркибида **к, г** товушлари қўлланган ўзлашган сўзларда **и** унлиси юмшоқ айтилишга мойил бўлган: *кибр* (ХХ, 145) - *кибр; икрам* (НФ, 56 а) - *икром; килид* (НФ, 124 б) - *калит*.

Ўзбек тили шеваларида **и** унлиси *илгәк, биләк, тиләк, илдиз, илик, тикән* каби сўзларда юмшоқ талаффузини сақлаган. Бир гуруҳ ўзлашган сўзларнинг барча ҳолатларида **и** унлиси оралик ҳолатида талаффуз қилинган: *инсан // ынсан; илаж // ылаж; ҳисаб // ҳысаб; инженер // ынженер; инструктор // ынструктор* каби.

Тил орқа лабланмаган очик кенг **ә** унлиси эски ўзбек ёки Чигатой тилининг сўнгги даврларида ўзлашган *осмон, офтоб, доно, олим, тижорат, қироат* каби сўзларда пайдо бўлган. Шунингдек очик кенг **ә** алиф мадда билан

ифодаланган, тил орқа кенг чўзиқ **а**: унлиси аналогия қонунига кўра ҳамда этимологик туркий **а** товуши билан тақлидий равишда қўлланиши ҳам юз берган. Шунга кўра, Чигатой гурунги томонидан амалга оширилган ўзбек лотин алифбосида ҳам тил орқа очик кенг **ǎ** товуши билан тил орқа туркий **а** унлилари аралаш қўллангани учун *остона, оқибат, доно, ягона, иқбол* каби ўзлашаган сўзларда фақат этимологик **а** истеъмом қилинган. Шу билан бирга, туркий *бала* ўзлашган *балǎ*; туркий *сана*(феъл) ўзлашган *санǎ* каби сўзларда маъно фарқлаш зарурати пайдо бўлган.

Шу семантик заруратга кўра ҳам орқа қатор очик кенг **ǎ** товушининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ҳозирги турк тилида ҳам ўзлашган сўзларда орқа қатор очик кенг **ǎ** товуши махсус белги билан ифодалаш мавжуд.

Қардош бир қатор туркий тилларда ўзлашган сўзларда орқа қатор очик кенг **ǎ** товуши этимологик туркий **а** билан ифодаланган.

БИРЛАМЧИ ЧЎЗИҚ УНЛИЛАР

Туркий тил ёзма манбаларида бирламчи чўзиқ унлиларнинг қўлланиши масаласи тўла ечилмаган. Ёзма ёдгорликларда бирламчи чўзиқ унлилар қўлланганлигини аниқлаш туркий тилларнинг тарихий фонетикасини ёритишда муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Шунингдек, бирламчи чўзиқ унлиларнинг ёзув формаларини аниқлаш зарурати туғилган. Чўзиқ унлилар билан қисқа унлилар орасидаги фонологик, позицион муносабатлар қай даражада эканлигини очиш, ёзма манбаларда қўлланган чўзиқ унлиларнинг тарихий-диалектал хусусиятини аниқлаш, шу билан бирга, чўзиқ унлилар умумтуркий характер касб этадимидеки йўқми, деган масалани ечиш, бирламчи чўзиқ унлиларнинг қўлланиш доирасини белгилаш, рудимент ҳолатини аниқлаш зарур. Туркий тил ёзма манбаларида, жумладан, туркий ёзма ёдгорликларда бирламчи чўзиқ унлилар график жиҳатдан тўла ифодаланган эмас. Баъзи ёзма манбаларда айрим чўзиқ унлилар график жиҳатдан ифодаланган, айрим ёзма ёдгорликларда эса бошқа чўзиқ унлилар ёзув орқали акс этган. Умуман айтганда,

бирламчи чўзиқ унлилар туркий сўзларнинг биринчи бўғинида спородик ҳолда график жиҳатдан ифодаланган. Биз ўрганаётган ёзма манбаларда бирламчи чўзиқ **а:** ҳамда чўзиқ **э, о, ө, у, ұ, ы, и** унлилари қўлланган.

Урхун-енисей ёзма манбалари тилида ҳам баъзи чўзиқ унлилар сўз бошида айрим ўринларда махсус белгилар билан ифодаланган. Қадимги уйғур ёзма манбаларида лабланган чўзиқ унлилар баъзан махсус белгилар билан ёзилган. Бирламчи чўзиқ **а:** унлиси **Z** белгиси орқали ёзилган *а:чсық* (КТМ,8) *оч* (сиф.): *атын* (КТБ,7) -*отини*; *а:рқада* (Тўн, 5) - *орқада*; *а:ч* (Мўг,38) - *оч* (сиф.); *а:тлығ* (Сувр,-607) -*отли*; *йи:л* (Сувр,617) - *ел*; *йүз* (Сувр, 652) - *юз* (исм).

Маҳмуд Кошғарий алиф, вов, ё белгилари билан ифодаланган унли товушларнинг акустик хусусиятлари ҳақида сўзлаган ўринда *имола* терминини қўллаган, *имола* термини **а:, э:, о:, ө:, у:, ұ:, ы:, и:** чўзиқ унлиларга нисбатан истъомол этилган. “Девону луғатит турк” асарида чўзиқ, **а:** товуши қўш алиф орқали берилган: *а:т* (ДЛТ.І, 107) - *исм*; *а:ч* (ДЛТ.І,108) - *оч* (сиф.); *а:ш* (ДЛТ.І, 109) - *ош*; *а:қ* (ДЛТ.І,109) - *оқ*. Баъзан Маҳмуд Кошғарийда чўзиқ **и:** товуши ҳам қўш алиф касра билан ифодаланган; *и:з* (ДЛТ.І,109) - *из* каби. “Қутадғу билиг” ҳамда “Ҳибатул ҳақойиқ” асарларида чўзиқ **а:, э:** унлилари сўз бошида алиф мадда орқали берилган: *а:ты* (ҚБН, 1266)-*номи*; *а:ч берилар* (ҚБН,187а) - *оч бўрилар*; *алчы* (ҚБН, 1836) - *алдоқчи* ; *а:ғу*(ҚБН, 1426) - *оғу*, *өрүң башлығ э:р* (ҚБН, 184а) - *оқ сочли баҳодир*; *узун йашлығ э:р* (ҚБН, 184а) - *улуғ ёшли баҳодир*. “Ҳибатул ҳақойиқ” асарида: *а:йаз*(ХХ, 167) -*аёз*; *э:шит* (ХХ, II)- *эшит*; *а:з* (ХХ,33)-*аз*; *а:ты* (ХХ,48) -*номи*; *э:дизрәж* (ХХ)-*юксакроқ*; *э:сиз* (ХХ,167)-*эссиз*.

Тил олди лабланган **ө:** чўзиқ унлиси “Қутадғу билиг” асарининг наманган нусхасида баъзан учраб қолади, бу унли товуш, туркий сўзларнинг асосий позициясида ёки биринчи бўғинида учрайди, чўзиқ **ө:** унлиси алиф ҳамда қўш вов билан ифодаланган: *ө:л* (ҚБН,108а) - *хўл*. Лабланган тил орқа чўзиқ **о:** ва тил олди чўзиқ **ө:** унлилари “Қутадғу билиг” асарининг уйғур хат билан ёзилган вена нусхасида баъзан асосий позицияда қўш белги билан ёзилган: *ө:ч* (ҚБН, 38) -

ўч; тә:р (ҚБН,30) - *тўрт, о:қыб*(ҚБН,126) ўқиб. Лабланган қалин чўзиқ *у:* унлиси “Кутадғу билиг” асарининг вена нусхасида баъзан кўш белги билан ёзилган: *қу:ш* (ҚБВ,14) - *қуш; бу:* (ҚБН,96) - бутуркий ёзма обидаларида чўзиқ унлилар диалектал хусусиятга эга бўлган. Туркий тилларнинг диахрон ҳолатларига кўра, чўзиқ унлилар XI-XIV асрга оид ёзма манбалар тилида маълум даражада сақланган. Чўзиқ унлилар бу даврга оид ёзма манбалар тилида спородик ҳолда қўлланиши баъзан туркий қабилалар тиллари учун фонетик вариант ҳолатини ифодаласа ҳам, умум кўпчилик туркий қабилалар тилларида фонемалик хусусиятини йўқотган. XIII-XIV асрларга оид туркий ёзма обидаларда ҳам чўзиқ *а:*, чўзиқ *э:* унлилари сўз бошида алиф мадда ҳамда баъзан кўш алиф билан ифодаланган. *Йаъни а:з а:з Мустафаның көңлине* (Таф 71а) - *аз-аз Мустафаниң кўнглига; қыйамат а:танур* (Таф, 103а) - *қиёмат* (деб) аталади. Қиссаси Рабғузий: *а:чларға*(77а) -*очларға; бир а:лтун қур* (30б), - *бир олтин камар, Арба а:тлығ фаришталар* (26) - *Арба номли фаришталар; алтынчы қат йэр а:ты*(3а) - *олтинчи қат ерниң оти.* “Наҳжул-фарадис”да: *қуръан оқысаң а:йда бирар хатм қылғыл*(260) - *қуръон ўқисанг, ойда бирор марта хатм қилгин; ики а:й эксүж*(156) - *икки ой кам.* Хоразм ёзма манбалари: *а:ч*(XII, I, 86) - *оч* (сиф.), *а:ч арслан* (XIII, 73а)- *оч арслон, сәниң а:тын*(МН, 194а)- *сениң номинг; мэхриң а:з* (МН, 297а)- *мехриң аз; а:чындын бир фақир өлсә* (СС, 158а) - *бир фақир очидан ўлса.* “Аттуҳфа”:*а:данды*(АЗФЛТ,33) - *аталди; а:л* (АЗФЛТ,14)-*ёл; а:йу* (АЗФЛТ,55) *айиқ; а:ру* (АЗФЛТ,81)-*тоза; э:срик*(АЗФЛТ,67)-*маст; а:вмак* (АЗФЛТ,173)*э:вмәк*(АЗФЛТ,173) - *шошмоқ; э:кти* (АЗФЛТ,65)- *әкди.* Чўзиқ *э:* унлиси *эр-киши; э:р* - баҳодир каби сўзларда маъно фарқласа ҳам, кўпчилик сўзларда чўзиқ *э:* унлиси қисқа *э* товушига фонетик вариант ҳисобланган. Шунинг билан бирга, туркий ёзма манбаларда чўзиқ талаффуз қилинган сўзлар бошидаги *а,* *э* унлиларини биргина алиф, маддасиз алиф орқали ёзиш ҳам истеъмол қилинган: *атлығ*(Таф, 276) - *номли; эрди* (Таф,45а; НФ, 360; XIII, 9а)-*эди; эрди*(XIII, 8а; Рабғ.4а)-*эди; эрур*(МН, 304б)-*эрур; алтун* (НФ,258) - *олтин; арқаларыңға* (НФ,250) -

орқаларига: *ач қарын*(НФ,266)- *оч қорин*; *Азар атадылар* (Рабғ,25а) - *Озар атадилар* каби. Бу келтирилган мисолларда алиф **а**, **э** товушларининг *ёзув* формаси функциясини ба- жарган, деб қараш лозим. Келтирилган *ёзув* формалари *чўзиқ* ҳамда қисқа **а**; **а**; **э**; **э**: унлилари учун аралаш қўлланиш маъно ифодалашда иккиланиш мавжудлигини кўрсатади. Эски ўзбек ёки чигатой ёзма манбаларида туркий сўзларнинг анлаут позициясида (сўз бошида) мадда билан ифодаланган мисоллар учрайди, бу график хусусият кўпинча қаттиқ айтилувчи туркий сўзларда истеъмом этилган, туркий сўзларнинг характериға кўра, алиф мадда ифодаси *чўзиқ а*: товушининг функционал формасидир. Бу график хусусият асосан тарихан *чўзиқ а*: товуши қўлланган сўзларда учрайди: Навоий: *а:вут*(МК,114);*а:ғзын* (МК,35); *а:рығ*(МК,64); *а:вуч* (ҲА,101); *а:лтун* (ҲА. 133). Лутфий: *а:й* (Дев.198а); *а:ч*(Дев.166а); *а:шты* (Дев. 203а). Бобур: *а:й* (БН,233), *а:ч*(БН,33), *а:рық* (БН,71), *а:лты*(БН,40), *а:ты* (БН,35) Муҳаммад Солиҳ: *а:й* (109), *а:чғай*(13), *а:луб* (3), *а:шты* (48). “Шажараи тарокима”: *а:й*(10), *а:ты*(12), *а:тасы*(8), *а:на*(3).

XV асрнинг машҳур луғатшунос олими Толи Имоний Ҳиравий Алишер Навоий асарларида қўлланган сўзлар учун луғат тузиш заруратиға кўра “Бадоиул-луғат” номли сўзлик тузган. Бу асарда баъзи *чўзиқ* унлиларнинг график хусу- сиятлари ҳақида изоҳ бериб ўтган. Толи Имоний Ҳиравий туркий сўзларнинг анлаут позициясида (сўз бошида) алиф мадда, алиф фатҳа, алиф билан *ёзилган* ундош товушларнинг артикуляцияси ҳақида фикр юритган. У алиф мадда билан ифодаланган унли товушни “Алифи мамдуда” (*чўзиқ алиф*) термини билан атайди. “Алифи мамдуда” термини остида этимологик **а** унлисининг *чўзиқ* вариантини кўзда тутган, муаллиф қуйидаги мисолларни берган: *а:сығ* (8а); *а:тлығ*(6а); *а:чағ*(6а); *а:даш*(7б); *а:л*(7а);*а:қармақ*(7а); *а:ща*(7б); *а:чун*(8б)каби.

Қаттиқ артикуляцияли туркий сўзлар бошида *чўзиқ а*: унлиси баъзан алиф фатҳа (1,2) орқали ҳам берилган. Алиф фатҳа орқали ифодаланган *чўзиқ а*: товушиға алифи мафтўҳа термини қўлланган; *а:та* (7б), *а:рғадамақ* (7б) каби сўзлар келтирилган. Этимологик қисқа **а** унлиси алифу мақсура

термини билан аталган, алиф фатҳасиз, маддасиз ёзилган, сўз бошида алиф билангина ифодаланиши таъкидланган алифу мақсура ёки қисқа **а** учун *ара* (5а), *арғадал* (5а) каби сўзлар кўрсатилган.

Алифи мафтуҳа (очик алиф) туркий сўзларнинг бошида истемол этилган, алифи мафтуҳа ўғуз группа туркий тиллардаги этимологик **а** унлисининг чўзиқ ҳолати, қарлуқ, қипчоқ группа тиллардаги этимологик **а** унлисининг ўзгинаси, ўғуз ҳамда қарлуқ группа тилларга хос **а** унлиси алиф устига фатҳа қўйиш орқали ёзилган. Толи Имоний Ҳиравий ўз асарини ёзишда форс-тожик тилида сўзлашувчи аҳолига туркий тилга хос сўзларда чўзиқ **а**: ҳамда қисқа **а** унлиларини тўғри талаффуз қилиш заруратини ҳисобга олган. “Бадониул-луғат”да келтирилган маълумотлар ХУ асрда Ўрта Осиё регионидан, Хуросондан яшаган туркий халқлар тилида бирламчи чўзиқ **а**: унлиси борлигидан далилат беради. Чўзиқ унлиларнинг хусусиятлари ҳақида туркшунос олимлар томонидан айтилган фикрлар мавжуд. Бу фикрлар туркий тилларда даврлар оша қўлланган ёзув формаларига, чўзиқ унлиларнинг график хусусиятларига кўра айтилган. Аммо бирламчи чўзиқ унлиларнинг генезиси ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Бир қатор туркшунос олимлар бирламчи чўзиқ унлиларнинг генезиси ва артикуляцион хусусияти ҳақида фикр билдирганлар. А.М.Шчербак ҳам тарихий туркий тилларда бирламчи чўзиқ унлиларни кўрсатиш учун бир қатор график далиллар келтирган ва бундан урхун-енисей, қадимги уйгур, браҳма, араб хати билан ёзилган туркий тилларга оид материалларга асосланган. А.М.Шчербак бирламчи чўзиқ унлилар бўгин (ўзак) таркибидаги баъзи ундошларнинг фонетик ўзгаришларга учраши орқали юз берган ёки қағар>қа:р каби фонетик ҳодисалар натижасида содир бўлган, деб кўрсатади. Шунингдек, А.М.Шчербак “Девону луғатит турк” асаридаги график хусусиятларга ҳамда эски ўзбек тилида қўлланган аруз вазни формаларига ҳам асосланиб, чўзиқ унлилар ҳақида фикр юритган. Агар вазн талабини инобатга олсак, у пайтда, аруз вазнига кўра, чўзиқ унлилар қисқа ёки чўзиқ талаффуз қилиниши мумкин. Шунингдек, қисқа унлилар чўзиқ ҳамда қисқа талаффуз қилиниши мумкин. Бир қатор ҳозирги

туркий тилларда бирламчи чўзиқ унлилар туркий сўзларнинг асосий позициясида синхроник ҳолат сифатида қўлланмоқда. Баъзи туркий тилларда чўзиқ унлилар қисқа унлиларга нисбатан фонологик хусусиятга эга.

Ўзбек халқи турли-туман қабилалар иттифоқи асосида юзага келгани учун ҳозирги ўзбек тили кўп шевалилиги билан ажралиб туради. Ўзбек тилининг баъзи шимолий группа шевалари ва хоразм шевалари ўғуз қабила тили таъсирида юзага келган. Ўғуз лаҳжаси қадимги бирламчи чўзиқ унлиларни сақлаган. Шунга кўра, ўғуз лаҳжаси асосида ташкил топган ўзбек тилининг айрим шимолий группа ва хоразм шеваларида бирламчи чўзиқ унлилар фонема сифатида қўлланади.

Айтилганлардан қуйидаги қисқа хулосаларни чиқаришимиз мумкин:

1. Чўзиқ унлилар туркий ёзма манбаларда қисман бўлса ҳам ифодаланган.

2. Мавжуд чўзиқ унлилар баъзан маъно фарқласа ҳам, асосан, қисқа унлиларга нисбатан фонетик вариант даражасида қолган.

3. Барча чўзиқ унлилар ёзма манбаларда график жиҳатдан тўла ифодаланмаган.

4. Чўзиқ унлилар туркий сўзларнинг асосий позициясида (биринчи бўғинда) қўлланган.

5. Чўзиқ унлилар доирасида палатал-вельяр гармония қонуни амалда бўлган.

6. Қўш алиф, алиф мадда чўзиқ **а**: ҳамда чўзиқ **э**: унлиларининг график формасини ўтаган.

7. Алиф фатҳа баъзан чўзиқ **а**: унлисига нисбатан қўлланган.

УНДОШЛАР

Урхун-енисей ёзма манбаларида бир гуруҳ ундошлар тил орқа ҳамда тил олди қатор вариантлари алоҳида ҳарфлар билан ифодаланган ҳамда қўш ундошлар қўлланган. Шунинг учун улар қуйидагича ҳарфий ифода билан берилади: **б** (1), **б** (2), **з**, **д** (1), **д** (2), **з**, **к**, **қ**, **ғ**, **п**, **м**, **н** (1), **н** (2), **л** (1), **л** (2),

p (1), *p* (2), *й* (1), *й* (2), *c* (1), *c* (2), *m* (1), *m* (2), *ш*, *ч*, *й*, *нт*, *пч*, *лт*, *мт*.

Эски туркий тил ёзма манбаларида қуйидаги ундош товушлар учрайди¹: *б, в, д, з, з, з, к, қ, Ғ, м, н, ң, ж, п, й, л, р, й, с, т, ш, ч, ж, х, х, ф*.

Эски ўзбек тили ёзма манбаларида эса тубандаги ундош товушлар бор: *б, в, д, з, з, к, қ, Ғ, м, н, ң, ж, п, л, р, й, с, т, ш, ч, ж, х, х, ф*. Кўрсатилган ёзма манбалар тилига араб, форс-тожик сўзлари ўзлашган, бу сўзлар таркибидаги ундош товушлар туркий тил қонунларига мослашган.

Жарангсиз ундошлар

n ундоши урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан ёзилган, араб хати билан битилган манбаларда **ne** (φ) ҳарфи орқали ифодаланган. Бу жарангсиз портловчи лаб-лаб товуш, туркий сўзларнинг барча ҳолатларида учрайди: *қапығқа* (КТМ, 4) - *қопқага*; *қалипэн* (КТб, 11) - *келиб*; *қопмыш* (Тўн, 17) - *турган*; *алп* (Тўн, 10) - *алп*; *пуш* (Сувр, 622) - *аччиқлан*; *қоп* (КТМ, 9) - *қўп*. Эски туркий ёзма манбаларида ҳам **n** товуши талаффуз, ҳолати жиҳатдан қадимги туркий тилдан фарқсиз: *пусуғчы* (ҚБН, 46 б) - *писувчи*; *тапа* (Тф, 97 б) - *томон*. Шунингдек, кўрсатилган давр ёзма манбаларида ўзлашган сўзларда ҳам **n** ундоши бор: *пāк* (Тф, 88 а) - *пок*; *панд* (ХХ., 147) - *панд*. Эски ва ҳозирги ўзбек тилида ҳам **n** ундоши сифат, ҳолат жиҳатдан ўзгармаган.

T ундоши урхун-енисей ёзма манбаларида қаттиқ ва юмшоқ айтилувчи сўзларда алоҳида-алоҳида белгилар билан ифодаланган; қадимги уйғур ёзувида эса қаттиқ, юмшоқ **m** ундоши учун бир хилдаги белгилар қўлланган; араб ёзувидаги манбаларда эса (ت) **te**, баъзан (ط) итқи орқали ифодаланган, жарангсиз портловчи товуш, туркий сўзларнинг барча ҳолатларида учрайди, айниқса, қадимги туркий тилда жарангли ҳамда сонорлар билан ёндош келиши характерли: *лт, нт, рт, мт, тд, тл, тм* каби. *оёлынта* (КТб, 1) - *авлодидан*;

¹ Ундошлар ёнида берилган бир рақами қаттиқ айтилувчи сўзларда қўлланган, икки рақами эса юмшоқ талаффузли сўзларда истемол этилган.

атлығ, (Тўн, 4) — *отлиқ*; *төрт* (КТМ,13) - *тўрт* (КТб, 2), *эртим* (Ен, 1, 2) - *эдим*; *йултуз* (Христ, 10) - *юлдуз*.

Эски туркий тилда ҳам *т* ундошининг қаттиқ, юмшоқ талаффузи сақланса ҳам, араб ёзувида бир хил белги (ت) билан ёзилган; *т* ундоши туркий сўзларда, жарангли ҳамда сонорлар билан ёндош келиш (*ит, лт, рт, мт ёки ти, тл, тр, тм*) ҳоллари қисман сақланган.

Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *т* ундошининг талаффузи ва ҳолати эски туркий тилдан фарқланмайди.

С ундоши урхун-енисей ёзма манбаларида қалин-ингичка махсус ҳарфлар орқали ифодаланган; араб ёзувидаги манбаларда эса син (س) билан ёзилган; жарангсиз сирғалувчи товуш: *батсық* (КТМ, 2) - *ғарб, сунүсдимиз* (Тўн, 16) - *уришдик*; *саб* (КТМ, 2) - *сўз, кенгаш*.

Эски туркий, эски ўзбек тили ёзма обидаларида ҳам *с* ундошининг талаффуз ҳолат хусусияти ўзгармаган: *сөзлә* (ҚБН, 44 а) - *сўзла*; *ысығ* (Ўн, 33) - *иссиқ*; *қысқа* (Тф, 122 б) - *қисқа*; *йас* (МК, Ш, 174) - *зиён, улусы* (НАЛ, 546); *сәкиз* (Нав., ХМ, 9). Син (س), сод (ص), са (ث) ундошлари ўзлашган сўзларда учраса ҳам туркий *с* орқали талаффуз қилинган: *салам* (ҚБН, 8 б) - *салом*; *сим* (ХХ, 121) - *кумуш*; *хаста* (ТФ, 114 б) - *хаста*; *мухлис* (БАЛ, 91); *санә* (НАЛ, 546).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *с* ундоши ҳолати жиҳатдан ёзма манбалар тилидан фарқланмайди, талаффуз томондан қаттиқ ва юмшоқликка нисбатан ўзгарган, ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида эса оҳангдошлик қонунига кўра комбинатор вариантларга эга.

Қ ундоши урхун ва уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан ёзилган, араб ёзувидаги манбаларда қоф (ق) орқали ифодаланган, жарангсиз портловчи, чуқур тил орқа товуш, туркий сўзларнинг барча ҳолатида қўлланган; қаттиқ айтилувчи унли, ундошлар ва уйғунлашувчи ундошлар билан бирга учрайди: *қаған* (КТМ, 1) -*хоқон*; *тоқуз* (КТМ, 3) *тўққиз, алқынты* (Тўн, 3) - *сурилди*; *қорқмыш* (Ирқб, 3) - *қўрққан*; *йаблақ* (Ирқб, 14) - *жуда*; *башқундылар* (Сувр, 17) - *ўргандилар*.

Эски туркий, эски ва ҳозирги ўзбек тилларида *қ* ундоши позицияси, талаффузи жиҳатдан ўзгармаган.

К ундоши урхун ва уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар ва араб ёзувидаги ёзма манбаларда коф (ك) ҳарфи билан ифодаланган. Бу жарангсиз, портловчи саёз тил орқа товуш, юмшоқ айтилувчи туркий сўзларнинг барча ҳолатида учрайди; **к** ундоши жарангли ундошлар, сонорлар ҳамда жарангсиз товушлар билан ёндош келган: *тўқати* (КТМ, 1) - *туғал*; *тўрк* (КТМ, 3) - *турк*; *алимкә* (ЕН, 2) - *элимга*; *ичүкдүк* (Тўн, 3) - *қарам бўлган*; *көлкә* (Ирқб, 33) - *қўлга*; *кун* (сувр, 5) - *кун* (сутка); *ичкү* (Сувр, 5) - *ичимлик*; *йәккә* (Манх, 64) - *шайтонга*.

Эски туркий, эски ва ҳозирги ўзбек тилларида ҳам **к** ундоши талаффуз, ҳолат жиҳатдан ўзгармаган.

Ч ундоши урхун-енисей ва уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар билан ёзилган, араб ёзувидаги манбаларда чим (چ) орқали ифодаланган; аффрикат, жарангсиз, қоришиқ товуш; туркий сўзларнинг барча ҳолатларида учрайди, барча унли, ундошлар билан ёндош келади: *чыған* (КТМ, 10) - *йўқсил*; *йәрчи* (Тўн, 23) - *йўл кўрсатувчи*; *ығачқа* (Ирқб, 19) - *ёғочга*; *учуқ* (Тўн, 8) - *йиртқиш қуш*; *чоғлуқ* (Сувр, 607) - *чўғли*; *уч* (КТб, 4) - *уч* (сон).

Кейинги даврларда **ч** ундоши талаффуз ва позиция жиҳатдан ўзгармаган.

Ш ундоши урхун-енисей ва уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар орқали ёзилган, араб хати билан битилган манбаларда шин (ش) орқали ифодаланган, жарангсиз сирғалувчи товуш, қаттиқ, юмшоқ айтилувчи туркий сўзларнинг барча ҳолатида учрайди, танглай оҳангдошлигига нисбатан шаклан оралиқ ундошдир: *шад* (КТМ, 17) - *шад* (мансаб); *ашсыз* (КТб, 26) - *ошсиз*; *ташра* (КТб, 26) - *тошида*; *өртәнмиш* (Ирқб, 14) - *ўртанган*; *баштынқы* (Сувр, 11) - *олдинги*. **Ш** ундоши сонор ҳамда жарангли товушлар билан бирга келиб ундош товушлар бирикмасини ҳосил қилган: *қачмыш* (МЧ, 3) - *қочди*, *башда* (Мўғ, 25) - *чўққида*; *йымшақ* (КТМ, 5) - *юмшоқ*.

Кейинги даврларда ҳам **ш** ундоши талаффуз, ҳолати жиҳатдан фарқланмаган.

Х ундоши қадимги уйғур ёзма манбаларида айрим туркий сўзларнинг баъзи ўринларида учрайди, асосан, ўзлашган сўзлар таркибида махсус белги билан ифодаланган, жарангсиз бўғиз товуш, **қ**, **ғ** ундошларининг фонетик ўзгаришга

учраши орқали пайдо бўлган, туркий тиллар учун янги товуш, туркий сўзларнинг охирида, ўзлашган сўзларнинг ўз қонунларига мувофиқ ҳолда учрайди: *сақынтых* (Манх, 6) - *ўйлаган*. Ўзлашган сўзлар: *Хырадис* (Христ, 2) - *Исо унвони*; *Масиха* (Христ, 14) - *Исо унвони*; *бурқан* (Манх, 66) > *бурхан* (Манх, 58) - *бут* каби. Эски туркий тил ёзма манбаларида *х* ундошининг қўлланиши кенгайиб, қаттиқ талаффузли туркий сўзларнинг анлаут, инлаут, икки унли орасида учрай бошлаган: *хайу* (МК, III, 237) - *қайси*; *ханда* (МК, III, 238) - *қаерда*; *хам* (Тф, 57 а) - *шаман*; *халы* (ХХ, 113) - *агар*; *йахшы* (ҚБН, 1 б) - *яхши*; *охшағ* (МК, 1, 136) - *ўхшаиш*, *қулхақ* (МК, 1, 364) - *қулоқ*; *ахы* (ХХ, 130) - *сахий*. Шунингдек, ўзлашган сўзлар таркибида ҳам *х* ундоши мавжуд: *хабар* (Тф, 18 б) - *хабар*; *хана* (Тф, 143 б) - *хона*; *харж* (Рабғ., 24 б) - *харж*.

Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *х* ундошининг талаффузи ўзгармаган ва туркий сўзларнинг боши, ўртаси, баъзан охири ҳолатларида келади: *ахтар* (Лутф., 162 б); *уйхысындын* (Лутф., 204 б); *хан* (ШН, 29); *йахшы* (Нав., ҲА, 4); *сахласа* (БН, 63); *чох* (Фурқ., 1, 99). Ўзлашган сўзлар составида ҳам *х* ундоши учрайди: *хәли* (Лутф, 162 а), *хәр* (Боб., Мухт, 154); *хыләфат* (Нав., МК, 2); *хытәб* (Нав., ЛТ, 97).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *х* ундоши туркий ҳамда ўзлашган сўзларнинг барча ҳолатларида мавжуд.

Х ундоши эски туркий ва эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳойи ҳавваз (**▲**), ҳойи мими (**⌒**) орқали ифодаланган, жарангсиз бўғиз товуши, баъзи қаттиқ, юмшоқ ўзакли туркий сўзларнинг бошида пайдо бўлган; XI аср бошларида *х* ундошининг пайдо бўлиши тарихий-қабилавий тил ҳодисаси сифатида содир бўлган; туркий тил учун янги товуш, шунга кўра, оралиқ товуш тарзида талаффуз қилинган: *ҳата* (МК, 1, 68) - *ота*; *ҳана* (МК, 1, 68) - *она*; *ҳэч-ҳэч* (МК, II, 326) - *ундов* сўз. Ўзлашган сўзларнинг маълум ҳолатларида ҳам *х* ундоши учрайди: *рахат* (ҚБН, 8 б) - *роҳат*; *иләҳа* (ҚБН, 9 а) - *илоҳа*; *ҳам* (ХХ, 9) - *ҳам*. *Ибраҳим* (Рабғ., 25 а) - *Иброҳим*. Эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам бир қатор юмшоқ айтилувчи туркий сўзларнинг бошида *х* ундоши сўз бошида истеъмол этилган: *ҳидлик* (Сакк., 56); *ҳөкүз* (Фурқ., II, 15). Бу мисолларга

қараганда эски ўзбек тили даврида *ҳ* ундоши туркий сўзларда юмшоқ талаффуз этилишидан дарак беради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам *ҳ* ундоши оралиқ талаффуз қилинади.

Ф ундоши **فو (ف)** ҳарфи орқали ифодаланган, лаб-лаб, жарангсиз спирант товуш, эски туркий тил ёзма манбаларида ўзлашган сўзлар таркибида барча ҳолатларда учрайди: *фазл* (XX, II) - *фазл*; *сафийа* (XX, 71) - *аҳмоқ*; *тавфӣқ* (Рабғ, 7 а) - *кўмак*; *фарқ* (Тф, 48 а) - *фарқ*; *файласуф* (ҚБН, 114 а) - *файласуф*. Эски ўзбек тили даврида ҳам **ф** товуши ўзлашган сўзлар таркибида, баъзан туркий сўзлар таркибида ҳам келади: *туфрақ* (Лутф., 26 б), *фалакийат* (Нав., ХА, II); *илтифат* (Лутф., 160 б); *дилфикар* (Боб., Мухт, 159); *сафа* (Нав., ЛТ, 98). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам ўзлашган сўзлар таркибида учрайди, ўзбек тили шеваларида жарангсиз портловчи **п** товушига яқин талаффуз қилинади.

Жарангли ундошлар

Б ундоши урхун-енисей ёзма манбаларида танглай уйғунлигига кўра, қаттиқ айтилувчи сўзлар учун **б**, юмшоқ талаффузли сўзларда алоҳида-алоҳида белгилар, қадимги уйғур ёзма манбаларида ҳам махсус белги қўлланган; араб ёзувидаги манбаларда **бе (ب)** ҳарфи билан ифодаланган, лаб-лаб жарангли портловчи товуш. **Б** ундоши туркий сўзларнинг характерида кўра, унли, ундош товушлар билан ёндош келган: *будуным* (КТМ, 1) - *элим*, *сабы* (КТМ, 5) - *сўзи*; *бағлар* (КТМ, 2) - *беклар*; *бутлуғ* (Манх, 33) - *оёқли*; *тёбун* (Сувр, 8) - *қуйи*; *кёбрук* (Сувр, 16) - *кўприк*.

Эски туркий, эски ва ҳозирги ўзбек тилларида ҳам **б** ундоши талаффуз ва ҳолати томондан ўзгаришга учрамаган.

В ундоши қадимги уйғур ёзма манбаларида махсус белги орқали ифодаланган, араб ёзувидаги манбаларда **ڤ** ҳарфи орқали берилган. Бу жарангли лаб-тиш товуши, **б, в, г** ундошларининг фонетик ўзгариши орқали пайдо бўлган, туркий сўзлар ўртаси, охирида учрайди, X-XIV асрлар учун характерли ундош: *сав* (Манх, 45) - *сўз*; *өвкәси* (Христ, 72) - *аччиғи*; *әв* (Сувр, 4) - *уй*; *сәвгүлү* (Сувр, 616) - *севгили*; *сувын* (Сувр, 617) - *сувини*. Эски туркий тил ёзма

ши кенгайган: *йавуз* (ҚБН, 126 б) - *ёвуз*; *тэвси* (МК, 1, 399) - *дастурхон*; *эврүлсә* (Тф, 82 а) - *ўғирилса*; *эв* (МК, 1, 73) - *уй*; *сув* (ХШ, 24) - *сув*; *тэвә* (Рабғ, 31 а) - *туя*; *тавуқ* (НФ, 428) - *товуқ*

В ундоши эски туркий тил ёзма манбаларида қўллана бошлаган, араб ёзувидаги манбаларда вов (و) орқали, уйғур ёзувида вов (و) белгиси билан ифодаланган, жарангли лаб-лаб товуш, туркий сўзларнинг ўртаси ва охирида учрайди. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, **в** ундоши дастлаб ўғуз қабила тилида пайдо бўлган. **В** ундоши **б**, **в**, **ғ**, **г** товушларининг фонетик ўзгариши орқали кўпайган, туркий сўзларнинг табиатига кўра талаффуз қилинган: *йа-лавач* (ҚБН, 100 а) - *элчи*; *увут* (МК, I, III) - *уят*; *қовдылар* (Рабғ., 7 б) - *қувдилар*; *сув* (Тф, 62 б) - *сув*; *тавар* (ХХ, 93) - *товар*. Шу билан бирга, эски туркий тил ёзма манбаларига ўзлашган сўзлар таркибида **в** ундоши учрайди: *вафа* (ХХ, 194) - *вафо*; *савал* (Рабғ, 4 а) - *савол*; *жаваб* (Рабғ, 6 а) - *жавоб*. Эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам **в** ундоши талаффуз, ҳолат жиҳатдан фарқланмайди: *авуч* (Лутф., 159 б); *сув* (Лутф., 166 а); *бирэв* (Нав., ЛТ, 67); *чавчы* (Яқин, 314 б); *кивүрәли* (ШН, 33). Ҳозирги ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида ҳам лаб-лаб **в** ундоши бир қатор сўзларда маълум даражада қаттиқ-юмшоқлик уйғунлигига риоя қилган. Ўзбек адабий тилида эса **в** ундоши туркий, ўзлашган сўзларда бирикув ҳодисасига учраган.

Ғ ундоши урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар, араб ёзувидаги манбаларда ғайн (غ) ҳарфи орқали ифодаланган. Бу жарангли чуқур тил орқа, сирғалувчи товуш; қаттиқ айтилувчи туркий сўзларнинг инлаут, ауслаут позициясида келган. **Ғ** ундоши сонор, жарангли, жарангсиз ундошлар ҳамда орқа қатор унлилар билан ёндош ҳолда учрайди: *йағутыр* (КТМ, 5) - *яқинлаштиради*; *йағру* (КТМ, 5) - *яқин*; *қапығқа* (КТб, 8) - *қопқага*; *боғзы* (Тўн, 8) - *бўғзи*; *йадағ* (Тўн, 4) - *яёв*; *сығта* (Сувр, 620) - *ийғла*. Эски туркий ва эски ўзбек тилларида ҳам **ғ** ундоши талаффуз, ҳолат жиҳатдан қадимги туркий тил давридан фарқланмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида **ғ** талаффуз, ҳолат

жиҳатдан қадимги туркий тил давридан фарқланмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ғ* ундоши баъзан туркий сўзларнинг бошида ҳам учрайди: *қаз >ғоз; қор >ғор (қўр >ғўр), ғижим*.

Г ундоши урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар, араб ёзувидаги манбаларда коф (*ك*) орқали ифодаланган, жарангли сирғалувчи саёз тил орқа товуш, юмшоқ талаффуз қилинувчи сўзларнинг ўртаси ва охирида учрайди. Сонор, жарангли, жарангсиз ундошлар ҳамда олд қатор унлилар билан бирга келади: *бәнгү* (КТМ, 11) - *мангү; әриг* (КТМ, 13) - *бекат; бөгү* (КТб, 3) - *доно; үмәгү* (Тўн, 12) - *учови; өтүгкә* (Ирқб, 29) - *ибодатга; тәгдүктә* (Сувр, 6) - *етганда*.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларида ҳам *г* ундошининг талаффуз хусусияти ўзгармаган, лекин ўзлашган сўзларнинг бошида ҳам учрайди: *гүҳәр* (ХХ, 215), *гузаф* (Тф, 30 б).

Д ундоши урхун-енисей ёзувида юмшоқ ва қаттиқ сўзларда алоҳида-алоҳида ҳарфлар, араб ёзувидаги манбаларда дол (*د*) ҳарфи орқали ифодаланган. Бу жарангли, портловчи товуш, туркий сўзларнинг инлаут позициясида, эски туркий, эски ўзбек тили ёзма обидаларида қисман сўз боши ва охирида учрайди: *бодун* (КТМ, 11) - *халқ; булуңдағы* (КТб, 2) - *томондаги; балықдақы* (КТб, 12) - *шаҳардаги; бод* (Тўн, 4) - *буй; адғыр* (Ирқб, 86) - *айғир; өдкә* (КТМ, 1) - *тахтга; өддә* (Сувр, 7) - *пайтда*.

Эски туркий тил ёзма манбаларида ҳам *д* ундоши қаттиқ, юмшоқ талаффузи сақланган, ҳолати жиҳатдан сонор ва жарангли ундошлар билан ёндош келиши кенгайган: *дәвә* (МК, III, 245) - *туя; әдүк* (ҚБН, 32 а) - *қимматли тош; дәнғиз* (ХХ. 194) - *денғиз; дам* (Тф, 38 б) - *девор; кекдин* (Рафғ, 3 а) - *күкдан; анд* (Тф, 58 а) - *онд; сүд* (Тф, 28 а) - *сут*. Бу давр ёзма манбаларига ўзлашган сўзлар таркибида ҳам *д* товуши учрайди: *дост* (Тф, 88 б) - *дўст; дастур* (Рафғ., 24 а) - *рухсат; хушнуд* (Нф, 85) - *хушнуд; дард* (МН, 298 б) - *дард*.

Эски ўзбек тили даврида ҳам *д* ундоши талаффуз жиҳатдан ўзгаришга учрамаган, қарлуқ, чигил қабила тилига хос белгилар маълум даражада кучайган, шунингдек, туркий ва ўзлашган сўзлар таркибида ҳам *д* ундоши мавжуд: *дағы* (Нав.ФШ, 192); *дәб* (Нав., ФШ, 214); *дудақын* (Лутф., 169а);

анда (ШН, 4); *од* (Сакк, 434); *аждād* (Нав., ФШ, 84); *фарйād* (Лутф., 225 б); *дил* (Боб., Мухт, 174); *дарвиш* (Нав., ЛТ, 86).

Ў ундоши эски туркий тил даврига оид араб ёзувидаги манбаларда зол (*з*) орқали, уйғур ёзувида *д* товушининг белгиси билан ифодаланган, жарангли тиш-танглай товуши, туркий сўзларнинг характериға кўра, сўз ўртаси ва охирида келади, бу ундош *д* товуши асосида пайдо бўлган, XI—XIV аср туркий ёзма манбалар тили учун хосдир: *күзāз* (ҚБН, 97, а) - *сақла*; *базрам* (МК, 1, 227) - *байрам*; *бузты* (МК, III, 443) - *совуқ еди*; *эзгүлүе* (Тф, 3 а) - *эзгулик*; *боз* (МК, III, 132) - *буй*. Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *з* ундоши ўзгаришга учраб, *з*, *й* (*з>з>й*) ундошларига ўтган.

З ундоши қадимги урхун-енисей ёзма манбаларида махсус белги орқали ифодаланган. Жарангли, сирғалувчи товуш, туркий сўзларнинг ўртаси, охирида мавжуд, шаклан уйғунлашувчи, товушлар оҳангдошлигига кўра талаффузда фарқланган: *азу* (КТМ, 10) - *аммо*; *түз* (КТб, 3) - *иноқ*; *қазғанур-мāн* (КТб, 9) - *эришаман*; *үеүзкā* (Тўн, 18) - *дарёга*; *барзун* (Тўн, 31) - *борсин*; *қаз* (Сувр, 4) - *юз*.

Эски туркий тил ёзма манбаларида ҳам *з* ундоши талаффузи ҳамда ҳолати жиҳатдан ўзгармаган, *з* ундоши лабтиш-танглай *з* товуши ҳисобига ҳам кенгайган. Шунингдек, барча унли, ундош товушлар билан ёнма-ён қўлланган, *з* ундоши баъзи туркий сўзларнинг бошида учрайди: *заб-заб* (МК, 1, 309) - *тез-тез*; *зақ-зақ* (МК, 1, 321) - ундов сўз; *бэзāн* (ҚБН, 10 а) - *безан*; *кээгин* (ҚБН, 11 а) - *кез*; *йузты* (МК, III, 439) - *учирди*; *йүз* (Рабғ, 2 а) - *юз*. Ўзлашган сўзларда ҳам *з* ундоши қўлланган: *зар* (ХХ, 121) - *зар*; *рāз* (Тф, 14 а) - *сир*; *узр* (Рабғ, 7 б) - *узр*.

Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *з* ундошининг талаффузи ва ҳолатида ўзгариш юз бермаган, туркий сўзларнинг ўртасида келади.

Ж ундоши араб ёзувидаги манбаларда жим (*ع*) ҳарфи, уйғур хатида эса *ч* товушининг белгиси билан ифодаланган. Эски туркий тил ёзма манбаларида ўзлашган сўзлар таркибида учрайди, жарангли, аффрикат товуш: *жафā* (ҚБН, 32 а) - *жафо*; *ҳажыб* (ҚБН, 24 б) - *ҳожиб*; *ранж* (ХХ, 232) - *ранж*; *жāду* (Тф, 38 б) - *жоду*; *жавāб* (Рабғ, 6 а) - *жавоб*. Эски ўзбек тили даврида ҳам *ж* ундоши ўзлашган сўзларига

хос: *жаҳан* (Нав., ҲА, 48); *жан* (Ш. Тар, 7); *ранж* (Нав., ФШ, 85); *жулдур* (Муқ, 1, 51). Шунингдек, туркий сўзларда тақлидият қонуни асосида аффрикат **ч** ундоши **ж** (**ε**) товушига ўтган: *жар* (НАЛ, 221); *жарчы* (НАЛ, 222); *жиба* (НАЛ, 224); *жилав* (НАЛ, 225) каби.

Ҳозирги ўзбек тилининг жиловчи шеваларида **й** ўрнида, шунингдек, адабий тилда ҳам **ж** ундоши *жарчи*, *жар*, *жингалак* каби сўзларда учрайди.

Ж ундоши қадимги уйғур ёзма манбаларида ўзлашган сўзларда махсус ҳарф, араб ёзувидаги манбаларда **ж** (**ج**) ҳарфи орқали ёзилган, жарангли, сирғалувчи товуш: *ажун* (Сувр, 611) - *дунё*. Эски туркий тил ёзма манбаларида тақлидият қонунига кўра, **ж** товуши туркий сўзларнинг бошида, ўртасида, охирида пайдо бўлган: *жағылады* (МК, III, 388) - *шариллади*; *қоружын* (МК, I, 469) - *қўрғошин*; *чоьжулди* (МК, II, 151) - *чўзилди*; *эринж* (МК, I, 152) - *фаровонлик*. Ўзлашган сўзларда: *аждаҳа* (Тф, 30 а) // *аждарҳā* (Тф, 30 б) - *аждар* каби. Эски ўзбек тили даврида ҳам **ж** ундоши, асосан, ўзлашган сўзларда учрайди: *муьжгāн* (НАЛ, 404); *аждаҳā* (Нав., ЧД, 91 б); *гаждум* (НАЛ, 154); *ваьжгун* (Фурқ., II, 165).

Ҳозирги ва эски ўзбек тилида **ж**; **ж** ундошлари аралаш ҳолда қўлланган асосан, *муьжгон*, *аждар*, *журнал*, *экипаж*, *монтаж* каби ўзлашган сўзларда учрайди.

СОНОРЛАР

Қадимги туркий ҳамда эски туркий тил ёзма манбаларида **й**, **л**, **р**, **м**, **н**, **ң** сонор товушлари қўлланган.

Й сонори урхун-енисей ёзма манбаларида сўзларнинг қаттиқ-юмшоқлик хусусиятига кўра, махсус белги, қадимги уйғур ёзувида ҳам махсус белги, араб ёзувидаги манбаларда **ε** орқали ифодаланган, жарангли сирғалувчи товуш, туркий сўзларнинг барча ҳолатида мавжуд, **й** сонори ўзининг характерида кўра, қаттиқ, юмшоқ айтилувчи унли, ундошлар билан ёндош учрайди: *йāмā* (КТБ, 3) - *яна*; *йуйқа* (Тўн, 13) - *нозик*; *бай* (КТМ, 10) - *бой*; *айгучысы* (Тўн, 21) - *кенгашчиси*; *буйруқы* (Сужд, 3) - *мансаб*, *буйруғи*; *бирāйā* (Тўн, 7) - *жануб*;

айтуқта (Сувр, 10) - *айтганда*; *айығ* (Христ, 67) - *ёвуз*.

Кейинги даврларда ҳам **й** сонорининг артикуляцияси, позицияси ўзгармаган.

Л сонори урхун-енисей ёзма манбаларида сўзларнинг оҳангдошлигига кўра, юмшоқ ва қаттиқ талаффузли сўзларда алоҳида-алоҳида ҳарфлар, қадимги уйғур ёзуви обидаларида ҳам махсус белги, араб ёзувидаги манбаларда лом (ل) ҳарфи орқали берилган. **Л** сонори сирғалувчи тил ён товуш туркий сўзларнинг характериға кўра, сўз бошида учрамайди, ўртасида ва охирида мавжуд: *олуртым* (КТМ, 1) - *ўтирдим*; *алтым* (Мўғ, 24) - *олдим*, *болғақ* (Мўғ, 29) - *қўзғолон*; *али* (Кч, 7) - *али*; *илтә* (КТМ, 3) - *элда*; *ярклиг* (Тўн, 13) - *ҳукмрон*; *йығылмыш* (Сувр, 5) - *йиғилган*. Эски туркий тил ёзма манбаларида **л** ундошининг талаффуз хусусияти ўзгаришға учрамаган, айрим сўзларда **л** сонори сўз бошида қўлланган: *йәл+ачын > йәлачын > лачын* (МК, 1, 388) - *лочин*; *йалаған > лағун* (МК, III, 258) - *ёғоч товоқ*; *ала* (МК, 1, 110) - *ола*; *сөзлә* (ҚБН, 30 а) - *сўзла*; *туғал* (ХХ, 40) - *туғал*; *оғул* (Раёғ, 25 а) - *ўғил*. Кўрсатилган давр ёзма обидаларға ўзлашган сўзлар таркибида ҳам **л** ундоши учрайди: *лашкар* (Тф, 22 б) - *лашкар*; *ақыл* (ХХ, 24) - *ақл*; *хыслат* (Раёғ, 11 б) - *хислат*.

Л сонори эски ўзбек ва ҳозирги ўзбек тилида ҳам талаффуз, ҳолат жиҳатдан ўзгаришға учрамаган.

Р сонори урхун-енисей ёзувида қаттиқ ва юмшоқ талаффузли сўзларда алоҳида-алоҳида ҳарфлар, қадимги уйғур ёзуви обидаларида махсус белги, араб ёзувидаги манбаларда ре (ر) ҳарфи орқали ифодаланган; сирғалувчи тил олди товуш, туркий сўзларнинг бошида учрамайди, сўзларнинг характериға мувофиқ, унли, ундошлар билан бирға келади: *қурығару* (КТМ, 2) - *ғарбға*; *йырғару* (КТМ, 2) - *шимолға*; *олуртым* (Мўғ, 2) - *ўтирдим*; *кәрти* (КТб, 19) - *қаради*, *ичрәки* (Манх, 34) - *қарам*; *йалтрықлығ* (Сувр, II) - *ялтироқ*.

Р сонори талаффуз ҳамда позицияси жиҳатдан кейинги даврларда ҳам ўзгаришсиз қолган.

М сонори урхун-енисей ҳамда уйғур ёзувларида махсус ҳарфлар, араб ёзувидаги манбаларда мим (م) ҳарфи орқали

ифодаланган, сирғалувчи бурун товуши, туркий сўзларнинг барча ўринларида учрайди, барча унли ва ундошлар билан ёндош келган: *мән* (КТМ, 11) - *мен*; *алмыс* (КТБ, 2) - *олган*; *өләтмис* (Тўн, 3) - *ўлдирган*; *күмүш* (Тўн, 48) - *кумуш*; *қаһум* (Ирқб, 90) - *отам*; *ашмыш* (Сувр, 607) - *ошган*. Бу товуш кейинги даврларда талаффузи ва ҳолати жиҳатдан ўзгаришга учрамаган.

Н сонори урхун-енисей ёзувида қаттиқ ва юмшоқ талаффузли сўзларда алоҳида-алоҳида ҳарфлар, уйғур ёзувида махсус ҳарф, араб ёзувидаги манбаларда нун (ن) ҳарфи орқали ифодаланган, сирғалувчи бурун товуш, туркий сўзларнинг барча ўринларида учрайди: *нән* (КТМ, 8) - *нарса*; *күн* (КТБ, 4) - *қуёш*; *бинип* (Кч, 15) - *миниб*; *анча* (КТМ, 5) - *анча*; *тонлығ* (Манх, 51) - *кийимли*. Кейинги даврларда **н** сонорининг талаффузи, ҳолати қадимги туркий тил даврига нисбатан ўзгармаган.

ң сонори урхун-енисей ёзувида махсус ҳарф, уйғур ва араб ёзувларида нунукоф (نـ) ҳарфлари билан ифодаланган. Бу сирғалувчи бурун товуши, туркий сўзларнинг асосий, охириги ҳолатларида келади: *буңсуз* (КТМ, 5) *мунгсиз*; *йаңылсар* (КТМ, 6) - *янглишса*, *бың* (Тўн, 14) - *минг*; *өңдүн* (Тўн, 29) - *шарқдан*; *көңлүнчә* (Тўн, 32) - *кўнглинчә*; *өңрә* (Манх, 73) - *илгари*; *тоңуз* (Сувр, 6) - *тўнғиз*. Кейинги даврларда ҳам **ң** сонорининг ҳолати, талаффузи қадимги туркий тилга нисбатан ўзгармаган.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВДА ҚЎШ УНДОШЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ ҲАРФЛАР ХУСУСИДА

Қадимги урхун-енисей алифбосида тўрт ҳарф ўз вазифасига кўра ажралиб туради. Ушбу тўрт ҳарф талаффуздаги ёнма-ён келган қўш ундошларни билдиради. Булар **ЛТ**, **НТ**, **НЧ**, **РТ** товуш бирикмаларини ифодалайди:

ЛТ: *қылым* (КТМ, 10) - *қилдим*; *болты* (КТБ, 7) - *бўлди*; *алтызды* (КТБ, 38) - *олдирди*; *йолта* (Тўн, 16) - *йўлда*; *болтачы* (Мўг, 38) - *бўлғуси*.

НТ: *шантуң* (КТМ, 3) - геогр. ном; *алқынтығ*

(КТМ,9)- *сурилдинг, бунта* (КТМ, 10) - *бу ерда; қанланты* (Тўн, 2) - *хонлик бўлди; анта* (Мўг, 31)- *у ерда; кайтү* (КТб, 23) - *ўз; йүкүнтүр* (КТб, 15) - *юкинтир.*

НЧ: *анча* (КТМ,5)-*анча; адынчығ* (КТМ,12) -*махсус; әринч* (КТб,3)-*экан; төрүсинчә* (КТб,13) - *қонунича; санчды* (КТб,36) - *санчди; йинчә* (Тўн,13) -*нозик; унч* (Тўн,24)-*мумкин, үчинч* (Мўг,3) - *учинчи.*

РТ: *арт- теналик.* Булардан ташқари урхун-енисей манбаларида **нй** учун ҳам махсус ҳарф қўлланилган. Бу товуш урхун битигларида **н** сонорига вариант сифатида қўлланган дейиш мумкин.

Њ: *айығ* (КТМ, 5) - *ёвуз; қытай* (КТМ, 4) - қабила номи; *қоҥ* (МЧ, 9) - *қўй.* Эски туркий тил даврида ҳам **н** товуши мавжуд бўлган, бу даврда ҳам қаттиқ ўзакли сўзларда учрайди: *қайда* (МК, 1, 395) - *қаерда; қайда* (Тф. 136 а) - *қаерда; қоҥ* (МК, III, 154) - *қўй; чығай* (МК, I, 67) - *йўқсил.*

Њ товуши эски ўзбек тили ёзма манбаларида рудимент ҳолатда учрайди: *қайда* (Лутф., 184 б); *қайы* (Нав., ФШ, 206; Боб., Мухт., 128). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *қани, қандай, қанча* каби сўзлардаги **н** ундоши **н** товушининг рудименти ҳисобланади.

Эски туркий ҳамда эски ўзбек тили даврларида ўзлашган сўзлар таркибида айн ва ҳамза белгилари учрайди, айн ва ҳамза талаффузи сўз бошида аниқ эмас, сўз ўргаси ва охирида бўғиз портловчиси каби талаффуз қилинган: *мань* (Нав., ҲА, 11); *вақеъ* (БН, 210); *қалъалар* (Ш. тар. 21); *жазъа* (Шоҳид, 80 а); *маъва* (Шоҳид, 17 а).

ТУРКИЙ СИНГАРМОНИЗМ

Қадимги туркий, эски туркий, эски ўзбек тили сингармонизм қонунига асосланган, сингармонизм қонуни танглай ва лаб оҳангдошлигидан иборат. Бундан ташқари, ассимиляция ҳамда диссимиляция ҳодисаси орқали ундошлар оҳангдошлиги ҳам вужудга келган.

Танглай оҳангдошлиги сўзларнинг ўзаги ёки биринчи бўғиндан охиригача қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз қилиш ҳодисасидир.

Лаб оҳангдошлиги эса туркий сўзларнинг биринчи бўғинида лабланган унли бўлса, шу сўзларнинг кейинги ҳолатларида лабланган унлиларнинг келишидан иборат.

Ундош товушлар гармонияси қадимги туркий тил давридан эски туркий ҳамда эски ўзбек тили даврларига ўтган сайин кенгайиб борган.

Қадимги туркий тил ёзма манбаларида сингармонизм қонунининг қаттиқ-юмшоқлик оҳангдошлиги тўла устунликка эга, лаб гармонияси ҳам мавжуд бўлган, ундошлар оҳангдошлиги амалда бўлган.

Турк тилларида диахрон ҳамда синхрон ҳолатда сингармонизм қонуни назарий томондан қандай асосларга эга деган муаммо мавжуддир. Сингармонизм қонуни қадимги туркий тилларда ёзилган ёзма обидаларда қўлланган қалин ва ингичка хусусиятларга эга грамматик кўрсаткичлар орқали ҳам исботланади.

Иккинчидан, ҳозирги турк тилларида сўз ва товушлар қалин ва ингичка талаффузга эга эканлигининг ўзи турк тилларида сингармонизмнинг мавжудлигини исботлайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ингичка талаффузли сўзларда ҳам сингармонизм қонуни маълум даражада сақланган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, имлода ингичка талаффузли сўзларда **-роқ, -моқ** қўшимчаси сингармонизм қонунига зид ҳолда қўлланади.

Туркий тилларда диахрон ҳамда синхрон ҳолатда қўлланган унли-ундош товушлар қалин-ингичка талаффузга кўра диалектик қонунга риоя қилган. Қалин айтилувчи унли ундош товушлар ингичка талаффузли товушларга нисбатан зиддият қонунига эга. Шунга кўра бир сўзнинг таркибида қалин -ингичка товушларнинг келиши мумкин эмас. Бу қонун ҳозирги кунда ҳам амалда қўлланмоқда. Бир сўзнинг таркибида қалин айтилувчи товушларнинг бирга келиши боғлиқлик қонуни мавжудлигини ифодалайди. Шунингдек, ингичка талаффузли сўзларда ҳам шундай хусусият мавжуд. Биргина сўзнинг таркибида икки хил талаффузли бўғинлар келиши мумкин эмас.

Эски ўзбек тилининг охирги даврларига оид ёзма манбаларида туркий сўзларнинг таркибидаги баъзи унли товушларда қаттиқ, юмшоқ талаффуз оралиқ ҳолатга ўтиши орқали сингармонизм қонуни бузила бошлаган: *келтўрған* (Ш. тар, 10), *сувингиз* (Муқ, 1, 39), *йарағлик* (Гулх, 25) - *ичмағум* (Фурқ., 1, 35), *өзғага* (Фурқ., 1, 30).

Туркий ёзма манбаларга ўзлашган сўзлар кўпинча қаттиқ талаффузга мойил бўлган: *сафарға* (Тф, 47 а), *вафасызлык* (МН, 308 а), *жанынға* (ХШ, 78 а), *мавжудға* (Нав., МН, 5), *фырақынға* (Нав., ҲА. 107), *ҳарамыға* (Муқ., 1, 40), *султаныға* (Фурқ., 1, 27). Шу билан бирга, бир гуруҳ ўзлашган сўзлар юмшоқ айтилишга мойил: *кафирлик* (Тф, 37 б), *лаънатга* (Рабғ., 5 б), *фалакка* (Лутф., 22), *пайасигә* (Нав., МН, 5), *тавусләрға* (Муқ., 1, 44), *хасталик* (Фурқ., 1, 36).

ФОНЕТИК ҲОДИСАЛАР

Унлилар тизимидаги фонетик ҳодисалар

а, у унлилари қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тили ёзма манбаларида биринчи бўғинда мослашган.

Эски туркий: *анлар* (Тф, 45 б) // *унлар* (Тф, 24 б) - *улар*.

Эски ўзбек: *алар* (Нав., МК, 19) // *улар* (Лутф., 17 б); *анлар* (Ш. тар, 5) *унлар* (Даҳн, 81); *қавла* (Келн, 24 б) // *қувла* (Фурқ., 30).

Эски туркий ёзма манбаларида айрим ўринларда орқа қатор **а** ҳамда лабланган орқа қатор ўрта кенг **о** унлилари мослашган: *башлағ* (МК, 1, 429) // *бошлағ* (ҚБН, 164 б) - *бўш*, *эркин*; *қавурмач* (МК, 1, 454) // *қоғурмач* (МК, 1, 454) - *қовурмоч*.

ё, е, у, ғ унлилари XI—XIV асрларга оид баъзи ёзма манбаларда туркий сўзларнинг биринчи бўғинида мослашган ҳолда учрайди: *ётмак* (Тф, 99 а) // *етмак* (МК, II, 312) - *нон*; *эруң* (Рабғ., 25 а) // *өрүң* (Рабғ., 4 а) - *оқ*; *ёw* (МК, I, 73) // *ғw* (МК, 1, 109) - *уй*; *сэч* (ҚБН, 34 б) // *суч* (МК, II, 139) - *еч*; *сэчүк* (Тф, 39 а) // *сүчүк* (Рабғ., 4 а) // *сүчүғ* (Тф, 65 а) - *чучук*.

Э, ە, у унлилари эски ўзбек тили ёзма манбаларида туркий сўзларнинг биринчи бўғинида мослашган: *дэгүл* (Нав., ҲА, 6) // *дүгүл* (Лутф., 94); *эммәк* (БАЛ, 173) // *өтмәк* (Нав., ҲА, 99); *эчкү* (Нал. 710) // *өчкү* (Нав., Тм, 202); *эе* (Нав., ҲА, 66) // *үй* (Нав., МК, 46); *эсрүк* (Нав., МК, 38) // *үсрүк* (НАЛ. 626).

О, о унлилари эски туркий тил ёзма манбаларида тарихий диалектал ҳодиса сифатида асосий ҳолатда баъзан мослашган: *көп* (ҚБН, 193) // *қоп* (МК, 1, 465) // *көп* (МК, 1, 183) - *күй*; *опмақ* (МК, 1,183) // *өпмәк* (МК, 1, 176) - *үймоқ*; *йорығ* (Тф, 11 б) // *йөрүг* (Тф, 7 а) - *йўриқ*.

У, у унлилари мослиги баъзан тарихий-қабилавий тил ҳодисаси тарзида учрайди: *сучуғ* (Тф, 65 а) // *сүчүк* (Рабғ., 4а) - *чучук*; *буйурдуқум* (Тф, 124 а) // *бүйүрмәк* (МК, III, 202) - *буюрганым*; *буюрмоқ*.

Ў, и, ы унлилари мослиги баъзан эски туркий тил ёзма манбаларида тарихий-қабилавий тил сифатида юз берган:

йүң (МК, 1, 465) // *йин* (МК, 1, 306) - *юнг*; *үндә* (ҚБН, 149 а) // *инда* (ҚБН, 158 б) - *инда*; *ышқа* (Тф, 6 а) // *ишкә* (Тф, 28 б) - *ишга*; *бычақ* (ДТС, 104) // *бичәк* (МК, 1, 356) - *пичоқ*.

Тушиш ҳодисаси

Қадимги туркий, эски туркий ёзма манбаларида орқа қатор **а, у, ұ, ы** унлилари ургу, просодик, грамматик заруратлар орқали туркий сўзларнинг бошида, охириги ҳолатларида тушиш ҳодисасига учраган: *ағызы* (Сувр, 624) > *ағзын* (Манх, 87) - *оғзи*, *оғзини*; *қарын* (Ирқб, 10) > *қарны* (Ирқб, 10) - *қорни*; *ағына* (Сувр, 601) > *ағна* (Кр, 58) - *ағана*; *буйуруқ* (КТм, 1) > *буйруқ* (Сувр, 3) - *мансаб*; *огул* (КТб. 52) > *оғлы* (Тўн, 44) - *ўғли*; *үлүг* (ҚБН, 53 а) > *үлги* (ҚБН, 51 а) - *улуши*; *көңүлүмүз* (Манх, 83, 88) > *көңлүңчә* (Тўн, 327) - *кўнглимиз*, *кўнглинчә*; *көрүелүг* (Ирқб, 27) > *көрклүг* (Сувр, 608) - *кўрклик*; *тоңа* (МК, III, 379) > *тоң* (ҚБН, 86 б) - *баҳодир*; *қылық* > *қылқы* (ҚБН, 8 б) - *қилиғи*; *тулум* (МК, 1, 221) > *тулмун* (МК, 1, 192) - *қуролини*; *бузун* (ҚБН, 82 а) > *бузны* (ҚБН, 44 а) - *элини*; *татығ* > *татғы* (ҲҲ. 53) - *тотиғи*; *ачыл* > *ачлур* (Тф, 87 а) - *очилади*.

Ундошлар тизимидаги фонетик ҳодисалар

Қадимги туркий, эски туркий, эски ўзбек тилларида ундош товушларда ҳам фонетик ҳодисалар содир бўлган, бир гуруҳ фонетик ҳодисалар қадимги туркий тил даврига хос, иккинчи бир гуруҳ фонетик ҳодисалар эски туркий тил ёзма манбалари учун хос; учинчилари эски ўзбек ҳамда ҳозирги ўзбек тилига хос. Қадимги туркий, эски туркий, эски ўзбек тиллари учун муштарак фонетик ҳодисалар ҳам мавжуд.

Мослашув: *п//б:* *ана* (КТб, 19) // *аба* (Сувр, 614); *ана* (МК, 1, 113) // *аба* (ҚБН, 76 а) - *ота-она; авлод; тапан* (НАЛ, 611) // *табан* (НАЛ, 581) - *товон; палчық* (НАЛ, 511) // *балчық* (Тф, 18 б) - *балчиқ, п//м:* *тапа* (Тф, 97) > *томон*.

Т//б: *Этмәк* (МК, 1,129)//*Эбмак* (МК, 1, 126) - *нон*.

Т//д: *там* (Тф, 7 б) // *дам* (Тф, 9 б) - *девор; отә* (СС, 6)//*ода* (Тф, 45 а) - *ўта*.

Т//ч: *чатыр* (МК, 1, 385)//*чачыр* (МК, 1, 385) - *чодир; алт* (Тф, 11 а)//*алч* (Тф, 135 а) - *ост; ташқарун* (ЎН, 33) // *чашқарун* (ЎН, 35) - *ташқари; авут* (МК, 1, III)// *авуч* (Лутф., 159 б) - *ҳовуч*.

Т//к: *отмәк* (МК, II, 312)// *өкмәк* (Рабф, 81 б) - *нон*.

Т//э: *йиңәтти* (МК, II, 368)//*йиңәзти* (МК, II, 368) - *тузалди, Эрәтти* (МК,1, 215)//*Эрәзти* (МК,1, 215) - *эрлар сафига ўтди; қатғу* (ХХ, 213)//*қаэғу* (ҚБН, 8 б) - *қайғу*.

Т//й: *қатғу* (ХХ, 213)//*қайғулуқ* (Тф, 65 б) - *қайғу; қайғули; Этгү* (ХХ, 187)//*Эйгү* (Тф, 68 а) - *эзгү; қот* (ХХ, 74)// *қой* (Рабф. 25 а) - *қўй* (фeъл).

Т//з: *кәтин* (ХХ, 179)// *кәзин* (Рабф, 4 а) - *кейин*.

Т//с: *қутқы* (МК, 1, 403) // *қусқы* (ҚБН, 85 а) - *мулойим*.

Т//л: *кәктәшди* (МК, II, 261) // *көкләшди* (МК, II, 261) - *чирмашишди*.

С//з: *болсун* (КТб, II)//*болзун* (Ирқб, 57) - *бўлсин, сандығач* (МК, I, 481) // *зандувач* (ХШ, 14 б) - *булбул; а:з* (МК, III, 365)// *а:с* (МК, 1,109)- *пўстин; қаз* (МК, III,

165) // қас (МК, III, 365) - нұстлоқ.

С//й: суч (МК, II, 21)// сәш (ҚБН, 18 б) // йәч (ҚБН, 34 а) // йәч (Тф. 143 а) - еч; сығта (МК, III, 291) // йығла (Ш. тар, 12) - йығла.

С//ч: saw (МК, I, 122)// чаш (МК, I, 80; ҚБН, 10 б)- сүз; хабар; сәч (ҚБН, 18 б)// чәч (ҚБН, 181 б)- еч; соң (ЎН, 37)// чоң(ЎН, 41) - чап.

С//д: ис (НАЛ, 280)// йид (ХХ, 209) - ҳид.

С//ш: киси (МК, I, 318) // киши (ҚБН, 87 а) - хотин; улус (Тф, 6 б) // улуш (МК, I, 94) - улус; Сантуң (Тўн, 18) // Шантуң (КТМ, 3) - геогр. ном; тас (Сувр, 6) // таш (КТМ, II) - тош.

С//л: ысырқ (МК, I, 125)//илрүк (МК, I, 129) - исириқ; астын (МК, I, 133)// алтын (МК, I, 133) - ост.

Қ//г: йуқару (ХХ, 51) // йөгәрү (КТБ, II; Сувр, 151) - юқори.

Қ//к: қоп (Мўғ, ХА, 12) // көп (МК, I, 309) - кўп; оқ (Тўн, 42)// өк (Тф, 28 б) - юклама; ақа (ЎН, 37) // әқа (МК, I, 116) - эгачи, туғишганлар; қавақ (Тф, 103 а) // кэвәк (БН, 93) - ковак.

Қ//ч: қақач (МК, II, 328)// қачач (МК, II, 328) - қақач.

К//з: әкә (Сувр, 554) // әзә (МК, I, 116) - опа.

К//б: өкмәк (Рабғ, 81 б) // әбмәк (МК, I, 126) - нон.

К//ч: әкә (МК, I, 116)// әчә (МК, I, 114) - опа.

Ч//д: икинч (Тф, 38 а) //икинди (МК, I, 158) - иккинчи.

Ч//й: чамғур (МК, I, 425)// йамғур (МК, III, 45) - ёмғир; чуғду (МК, I, 67)// йуғду (МК, I, 67) - туянинг узун юнги.

Ч//ш: чағылады (МК, III, 338) // шағылады (МК, III, 338)- шариллади; чачыр (МК, I, 385)// чашыр (МК, I, 385)- чодир; нәчә (Тф, 10 а)// нәшә (Тф, 47 а)- неча; чопан (Сакк, 65)//шубан (НАЛ, 702) - чўпон.

Ч//з: қовуч (МК, III, 178) // қовуз (МК, III, 178) - дуо.

Ч//р: йалавач (МК, II, 334)// йалавар (МК, II, 334) - эли.

Ч//ж: чағылады (МК, III, 338) // жағылады (МК, III, 338) - шариллади, ачун (ХХ, 106) // ажун (ҚБН, 10 а) - дунё; эринч (МК, I, 152)// эринж (МК, I, 152) - фароғат.

Ш//з: кәшүр (МК, I, 405)// кәзүр (МК, I, 405) - сабзи.

Б//м: бән (Тўн, 37)//мән (МК, I, 325; ҚБН, 8 б); бән

(МК, I, 325)// мЭн (Тф, 8 б) - мен; буң (КТм, 3) //муң (ҚБН, 7)- қайғу; бың (Тўн, 16)//мың (Тф, 136 б) - мин; бэңзэ (Фурқ., 1, 31)//мэңзэ (Лутф., ГН, 8) - ўхшат.

Б//ғ: суб (КТб, 19; Тўн, 27) // суғ (Ўн, 13) - сув.

Б//ф: бурхан (МК, I, 329; Тф, 38 а) //фурхан (МК, I, 329) - бут; тубрақ (Сакк., 43)//туфрақ (Нав., ХА, 18) - тупроқ.

W//м: Эwэт (МК, I, 85)//Эмэт (МК, I, 85) - юклама; йаwышғу (МК, III, 55) // йумушғу (МК, III, 55) - мевали тоғ дарахти.

W//п: йаwшан (МК,III,44)//йапчан (МК,III,44)//-явшан.

F//г: дағул (МК, III, 167)// тЭгүл (МК, III, 167)- ту-гул; ысығ (Тф, 136 а)// исиг (Тф, 141 б) - иссиқ.

Д//л: көкдэтти (МК, II, 379)// көклэтти (МК, II, 379) - кўклатди; бағдады (МК, III, 292)// бағлады (МК, III, 307) - боғлади; қымырда (Нав., МЛ, 108) - қимирла.

Д//г: иди (Лутф., 145)//эгэ (Ш. тар, 3) - эга.

Л//н: ил (МК, I, 185)// ин (МК, I, 276)// ип (Рабғ, 3 б)- туш; йалды (МК,III,72)// йанды (МК, III, 72) -(ўт) ёнди.

Ж//й: жухуд (Нав., Тм, 205) //йахудий (МК, II, 23) - яхудий.

М//н: ымыр (МК,I,120) // ыңыр (МК,I,120)- ёруғлик.

Ўтиш ҳодисаси. Т>д: ти (Тўн, 5) > дЭ (ҚБН, 4; ХХ,61) - де; тЭгрэ (Мч, 2) >дЭгрэ (Тф, 100 а) - теварак; тўн (КТм, 6) > дўн (Тф, 9 б) - тун; тақы (Сувр, 609) > дақы (МК, II, 227) - яна; сўт (ҚБН, 211 а) > сүд (Тф, 28 а) - сут; қарынташ (Ш. тар, 43)> қарындаш (НАЛ, 730) - қариндош; тэлбэ (Лутф.. 139)>дэлбэ (Лутф.. 105) - телба.

С>з: масқид > мазгид (Тф, 39 а).

Қ>ғ: йоқ (Тўн, 59)>йоғлатайын (Тўн, 31) - йўқотай; қысқа (ҚБН, 19 б)> қысға (ҚБН. 41 а) - қисқа; чақур (Тф, 102 б)>чағур (Тф, 91 а)- чақир; ақа (Ш. тар, 46)>аға (Гулх, 17) - оға.

Қ>х: қаған (КТм, 16)>хақан (ҚБН, 10 а) - хоқон, қам

(ҚБН, 45 а) > *хам* (Тф, 57 а) - *шаман*; *қыз* (Тўн, 40) > *хыз* (МК, III, 238 а) - *қиз*; *қуш* (Ирқб, 64) > *хуш* (Тф, 39 б) - *қуш*; *қулқақ* (МК, I, 364) > *қулхақ* (МК, I, 364) - *қулоқ*; *ақы* (МК, I, 116) > *ахы* (НАЛ, 67) - *сахий*; *чоқ* (Гулх, 28) > *чох* (Фурқ., I, 109) - *кўп*, *жуда*.

Қ>в: *тақағу* (МК, I, 417) // *тақуқ* (Ш. тар, 30) > *тавуғ* (Нав., ҲА, 133) - *товуқ*.

К>г>w: *кикүр* > *кигүр* (КТб, 23; Сувр, 12) > *киwür* (Тф, 17 б; Рабғ., 11 б) - *кирит*.

К>г>й: *кикүр* > *кигүр* (Уйғ, 17; ҚБН, 90 б) > *кийүр* (Рабғ., 8 а) - *кирит*; *эшкәж* (МК, I, 134) > *эшгәж* > *эшйәж* (МК, I, 454) - *эшак*; *күмәж* (ҚБН, 115 б) > *күчәг* > *күмәй* (ҚБН, 144 а) - *зулм*.

К>ш: *үлүк* (Мч, 29) //(МК, I, 93) > *үлүш* (ҚБН, 50 б) // (Ш. тар, 33) - *улуш*.

К>х: *үки* (МК, I, 175) > *үхи* (МК, I, 175) - *укки*.

К>ж: *өзкәнд* (МК, I, 122) > *өзжәнд* (МК, I, 122) - *Ўзган*.

Б>w>в>й: *әб* (КТб, 41) > *әw* (Манх, 109) > *әw* (МК, I, 73) > *әв* (МК, I, 68) > *әв* (Нав., ҲА, 66; Ш. тар, 8) > *уй* (Нав., ҲА, 34) - *уй*; *аб* (Кч, 9) > *aw* > *ав* (Тф, 26 б) - *ов*; *сәб* (Ирқб, 46) > *сәw* > *сәв* (МК, I, 282) - *сев*; *убут* (ХХ, 209) > *уwут* (МК, I, 85) - *уят*; *қабақ* (МК, I, 363) > *қавақ* (Тф, 103 а) - *қовоқ*; *әбрә* (Тф, 143 а) > *әwрә* (Тф, 9 а) > *әйрә* (Тф, 7 а) - *қайта*.

Б>м: *бу* (ҚБН, 48 б) > *мундақ* (Ш. тар, 36) - *бундай*; *кәлбәт* (ҚБН, 60 б) > *кәлмәт* (Нав., МК, 38) - *қомат* (*келбат*).

W>в: *тавар* (МК, I, 343) > *тавар* (МК, I, 343; Ш. тар, 37) - *товар*.

В>й: *авмақ* (Ш. тар, 34) > *аймақ* (Ш. тар, 34) - *аймоқ*; *әврүлмәк* (НАЛ, 706) > *әйрүл* (Нав., Тм, 213) - *үгирилмоқ*.

Ғ<w: *йағуқ* (КТм. 7) > *йawуқ* (Рабғ, 5 а) - *яқин*; *қоғурмач* (МК, I, 454) > *қawурмач* (МК, I, 454) - *қовурмоч*; *йалғады* (МК, III, 321) > *йалwады* (МК, III, 321) - *ялади*.

Ғ>в: *қағут* (МК, III, 178) > *қawут* (МК, III, 178) - *янги туққан хотинлар овқати*; *қағун* (МК, I, 388) > *қawун* (ТАС, 113) - *қовун*.

F>й: соғул (Тф, 98 б) > сойул (Тф, 45 б) - қайт.

F>х: сығда (МК, II, 379) > сыхта (МК, II, 379) - йиғла; оғша (Тф, 66 а) > охша (Рабғ, 24 б) - ўхша; бағышла (Келн, 12 а) > бахышла (Фурқ., II, 139) - бағышла; оғша (Манх, III, 18) > охша (Тф, 10 б) - ўхша.

G>й: йэғәвүз (Тф, 70 б) - еймиз; йэйәлим (Тф, 10 б) - ейлик; бөгү (МК, III, 154) > бөй (МК, III, 154) - бир турли ўргимчак; йэғәси (ХШ, 1, 514) > йэйәси (Тф, 64 б) - ейдиган.

G>ж: гулабчы (ХШ, 243) - гулобчи > жулаб (ХШ, 161) - гулоб; Андиган (ХК. 246 а) > Андижан (Нав., XII, 90).

G>в: бирәгү (Тф, 28 б) > бирәв (Ш.тар, 35) - биров; үчәгу (Тф, 28 б) > үчәв (Нав., Тм, 189) - учәв; күзәгу (ҚБН, 9 а) > күйәв (Муқ, II, 5) - куёв.

G>й: иглә (МК, 1, 283) > ийлә (Сакк, 55) - оғри, касаллан.

D>з: қод (Түн, 2) > қоз (Тф, 25 б) - қуй (Феъл); адақ (КТБ, 47) > азақ (Рабғ, 24 а) - оёқ; әдгү (КТм, 6) > эзгү (ҚБН, 15 б) - эзгу. **D>й:** тод (КТм, 8) > той (Тф, 18 а) - тўйгин; адақ (Мўг, 30) > айақ (Рабғ., 11 б) - оёқ; уд (Ўн, 2) > уй (Ш. тар, 40) - сигир, қорамол.

З>з: қазаш (Тф, 18 а) > қазаш (Тф, 146 а) - оға-уни; өз (ҚБН, 7 б) > өз (МК, III, 207) - замон.

З>й: бәзүк (МК, 1, 119) > бэйүк (Тф, 51 а) - буюк; боз (МК, III, 132) > бой (Тф, 138 а) - буй; кизиз (МК, 1, 347) > кийиз (Нав., МН, 14) - кигиз.

З>й: йазғүк (МК, III, 34) > йайғүк (МК, III, 35) - байтал эмчагининг учи; өзлә (МК, 1, 137) > өйлә (МК, 1, 137) - туш пайти; изи (Нав., ХА, 57) > эйә (Лутф, 149) - эга.

З>ж: тәзик (ДТС, 543) > тәжик (ҚБН, 17 а) - тожик; чөз (ДТС, 155) > чөжди (МК, III, 16) - чўжди; ағуз (МК, 1, 88) > ағуж (МК, 1, 88) - оғиз (сут маҳсулоғи).

Й>г: эйә (Тф, 83 а) > эгә (Нав., ХС, 84) - эга.

L>ш: тәлүк (Мўг, 12) > тәшүк (НФ, 11 б) - тешик; төләк (Тф, 146 б) > төшәк (Тф, 28 а) - тўшак, макон; көликә (МК, III, 189) > көшигә (МК, III, 189) - кўланка, кўшк.

M>н: пайғамбар (Тф, 45 а) > пайғанбар (Тф, 46 б) - пайғамбар; әнди (Нав., ХА, 35) - әнди.

P>з: қутур (Сувр, 11) > қутуз (МК, 1, 346) - қутурган; билдүрди (МК, II, 204) > билдүзди (МК, II, 235) - бил-

дирди; көртәр (Тф, 38 б) көзтәр (Тф, 58 б) - кўрсат.

Н > й: айығ (КТМ, 3) > айығ (Сувр, 6) - бузилиш; қоһ (КТб, 12) > қоһ (Сувр, 6) - қуй (хайвон); қытай (КТб, 5) > қытай (КТМ, 5) - этник ном; чыгаһ (МК, 1, 67) > чыгай (ҚБН, 18 а) - йўқсил.

Н > и: қай (Сувр, 624; МК, 1, 395) > қанда (Лутф, 184 б) - қаерда.

Н > к: ұстәң (ҚБН, 86 б) > ұстәк (ҚБН, 76 а) - ұстун; бәлуң (Тф, 87 б) > бәлуқ (Тф, 142 а) - бўлиқ.

Н > ғ: йалңуз (ҚБН, 46 а) > йалғуз (Тф, 27 б) - ёлғиз; тоңа (ҚБН, 27 а) > тоға (ҚБН, 17 а) - баҳодир; йаңан (МК, III, 386) > йаған (ХХ, 224) - фил.

Н > н: сыңуқ (МК, III, 376) > сынуқ (МК, III, 376) - синиқ; көңәк (Ирқб, 87) > көнәк (Ирқб, 88) - ариқ; отуң (Уйғ, 118; Тф, 37 а) > отун (Тф, 38 б) - ўтин.

Н > г: көзңү (МК, III, 389) > көзгү (Рабғ., 53 а) - кўзгу.

Н > й: көңләк (Нав., ХА. 81) > көйләк.

Метатеза ҳодисаси. Н~р: тупрақ (Сакк., 21) ~ турпақ (Ш. тар, 7) - тупроқ; киприк (Амир II, 75) ~ кирник (Муқ., 1, 77) - киприк.

Т~р: отра (МК, 1, 196) ~ отра (ТФ, 58, а) отру (МК, 1, 147) > орту (МК, 1, 145) - ўрта; қутрулди (МК, II, 272) ~ қуртулди (МК, II, 271) - қутулди.

Қ~р: ақрун (НФ, 192 б) ~ арқун (СС, 71) - секин.

Ш ~ и: қошны (МК, 1, 408) ~ қоншы (МК, 1, 408) - қўшни.

Ф~р: туфрақ (Нав., МК, 2) ~ турфақ (Ш. тар, 7) - тупроқ.

Г~д: ағдуқ (МК, 1, 125) ~ адғуқ (МК, 1, 125) - ёт, нотаниш; бугдай (МК, III, 258) ~ будғай (МК, III, 258) - бугдой.

Ғ~л: қарғылач (МК, 1, 479) ~ қарлығач (МК, 1, 479) - қалдирғоч.

Ғ~м: йағмур (МК, 1, 425) ~ йамғур (МК, III, 45) // чамғур (МК, 1, 425) - ёмғир.

Г~р: өгрәт (МК, 1, 260; Тф, 22 а) ~ өргәд (Тф, 2 а) ~ өгрәт (НАЛ, 717; Сакк., 24) - ўргат; өгрән (Лутф, 94) - ўрган.

Д-р: өдирәк (Сувр, 4) ~ өрдәк (МК, 1, 128) - үрдак.

Й-р: Сайрам (МК, III, 191) ~ Сарйам (МК, III, 191)

- геог. ном.

М-р: самурсақ (МК, 1, 480) ~ сармусақ (МК, 1, 480) - саримсоқ.

Н-ш: қонишы (НАЛ, 748) - қўшни.

Геминация ҳодисаси. **Т>тт:** йЭти (Тф, 52 а) > йЭтти (МК, III, 33) - етти; отуз (Тф, 26 б) > оттуз (МК, 1, 159) - ўттиз; йэти > йэтти (Аҳмад, 322 б) // (Нав., ҲА, 29) - етти; отуз > оттуз (Ш. тар, 4) - ўттиз.

С>сс: Эсиз (Тф, 11 а) > Эссиз (МК, 1, 160) - ёвуз, уятсиз; ысығ (Тф. 136 а) > ыссығ (Тф, 38 б) // исиз (Тф, 141 б) > иссиз (Тф, 38 б) - иссиқ.

Қ>ққ: тоқуз > тоққуз (Лутф, 178; Нав., ҲА, 97) - тўққиз.

К>кк: Эки (МК, 1, 151) > Экки (МК, 1, 191) - икки; Экиз > Эккиз (МК, 1, 160) - эгиз; тикЭн (МК, 1, 381) > тиккЭн (МК, 1, 381) - тикан.

Ч>чч: ачығ > аччығ (Сакк., 59; Лутф, 40) // аччы (Ш. тар, 76) // аччық (Гулх, 24) - аччиқ.

Ш>шш: эшәк (Нав., Тм, 186; Огаҳ, 35) > эшшәк (Муқ., II, 63) - эшшак; ушақ > ушшақ (Сакк., 42) - ушоқ.

Л>лл: Элик > Эллик (МК, 1, 160; Тф, 160 а) // Элли (Тф, 99 а) - эллиқ.

Р>рр: арығ (МК, 1, 95) > аррығ (МК, 1, 160) - тоза; ира > ирра (МК, 1, 74) - изза.

Тушиш ҳодисаси. **Қ>о:** ачуқ (МК, 1, 95) > ачу (ҚБН, 76) - очиқ; йазуқлуқ (Тф, 60 б) > йазуқлу (Тф, 73 а) - гуноҳқор.

К>о: Эллиқ (МК, 1, 160) > Элли (Тф, 99 а) - эллиқ.

Ч>о: чЭврүл (ҚБН, 32 б) > Эврүл (ҚБН, 32 б) - ўғирил; чумчуқ (МК, 1, 69) > чумуқ (МК, 1, 69) - бир турли қарға.

Б>о: бЭкәч (МК, 1, 339) > Экәч (МК, 1, 86) - бекач.

Ғ>о: тамуғ (ДТС, 531) > таму (Манх, 72) - дўзах.

Протеза ҳодисаси. **Х:а:** амыр (МК, 1, 136) > хамыр (МК, 1, 136) - амир. **Х:ө:** күз (Огаҳ, 191) > ҳөкүз (Фурқ., II, 15) - хўкиз; ид (БАЛ, 52) > ҳидлик (Сакк, 56) - ҳидли.

Ассимиляция ҳодисаси. **Т>тт:** атты (МК, 1, 181) - отди; йаратты (ҚБН, 8 б) - яратди; сатты (ҲҲ, 119) - сотди; қаттым (Нав., МК, 6) - қўшдим.

Қ>ққ: оққа (Мч, 11) - ўққа; уққалы (Мўг, 22) - уққани; йоққыш дымыз (КТб, 32) - йўқотдик; баққын (Лутф, 114) - боқгин; қулаққа (Нав., МК, 36) - қулоққа.

К>кк: кәккә (Лутф, 31) - кўкка.

Ғ>ғғ: ағғыл (Тф, 47 б) - кўтарилган; йығған (Тф, 99 б) - тийған; тоғған (Рабғ., 25 а) - туққан.

Л>лл: аллыма (Нав., ҲА, 97); аллымда (Сақк, 55), аллыда (Огаҳ., 19).

Тортилиш. Ай: азлайур>аслур (ХХ, 100) - озаяди; әк: бэчәнәк (МК, 1, 450)>бэчән (МК, 1, 450) - қабила номи; Эн: қовушғумЭн>қовушғум (ҚБН, 222 а) - қовушаман; билгә-мЭн > билгәм (ҚБН, 214 а) - биламан; қылсамЭн > қылсам (Тф. 133 б) - қилсам. Эр: нэ Эрмиш > нэмиш (ҚБН, 64 а; ХХ, 144) - нима экан; болур Эрди > болурды (Тф, 67 а) - бўлур эди; ыңар: қочыңар (МК, III, 112) > қоч (МК, 1, 311) қўчқор. Иг: кэлигсәдим (МК, III, 300) > кэлсәдим (МК, III, 300) - келишни истадим. Ун: қойун (Ўн, 41) > қой (Рабғ, 24 б) - қуй. Уғ: қуруғ (МК, III, 134) > қур (Тф, 118 б) - қуруқ. ық: чыбық (МК, 1, 309) > чыб (МК, 1, 309) - чибик. Бир: түн бирлә > тунлә (МК, III, 96) - тунин. Ги: йиги (МК, III, 31)> йи (МК, III, 31) - зич. Гу: билгүлү > биллү (Ўн, 33) - билгулик. Ды: сандырышды (МК, II, 248) > санрушды (МК, II, 248) - алжишди. Зи: кэзин (Тф, 9 б) > кэң (ҚБН, 220 а) - кейин; Кэ: нэ кэрәк > нэрәк (ХХ, 157) - нега керак. Лә: сөзләгәли > сөзгәли (МК, III, 159) - сўзлагани; Ма: бурсумақ (МК, III, 423) > борсуқ (МК, III, 423) - бўрсиқ; Ну: қазуңуқ (МК, III, 393) > қазуқ (Тф, 133 а) - қозиқ. Руғ: қоруғжын (МК, 1, 469) > қошун (МК, 1, 468) - қўрғошин. Фа: қағар (Ўн, 27) > қар (МК, III, 162) - қор.

УРҒУ МАСАЛАСИГА ДОИР

Туркий тилларда тарихан урғу қандай ҳолатга эга эканлиги ечилмаган чигал масалалардан бири ҳисобланади, тарихий ёзма манбаларда урғу ҳақида бирор маълумот ҳам мавжуд эмас. Туркий тилларда сингармонизм қонуни сўзларининг талаффузида бошқарувчи вазифани бажаради,

урғу билан сингармонизм қонуни ўртасидаги муносабат ҳануз очилмаган, туркий сўзларда сингармонизм қонуни тарихан урғу билан мослашиб қолган. Туркий сўзларда бош урғу қайси бўғинга тушиши масаласида ҳам турлича қарашлар учрайди, иккинчи даражали урғу туркий сўзларнинг қайси позициясида учраши ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Шунингдек, туркий тилларда тарихан урғунинг қайси турлари истеъмол этилиши масалалари ҳам аниқланмаган. Туркий сўзларнинг анлаут, инлаут(синкопа ҳодисасида) ҳамда ауслаут позициясида (апокопа ҳодисасида), унли товушларнинг комбинатор ўзгаришларга учрашида урғунинг қанчалик таъсир этганлиги ҳам тўла фонетик ҳодисаларнинг ҳам урғу билан боғлиқ томонлари етарли даражада ечилмаган. Шунга кўра, туркшунос олимлар томонидан туркий сўзларнинг қайси позициясига қандай урғу тушганлиги ҳақида турлича фикрлар айтилган. В.В.Радлов “Шимолий турк тиллари фонетикаси” номли асарида кўп бўғинли сўзларда кўтарилувчи бош урғу биринчи бўғинга тушади, иккинчи даражали пасаяувчи урғу эса сўзларнинг охириги бўғинига тушади, орадаги урғусиз бўғинларда ҳам унлилар гармонияга риоя қилинади, деб таъкидлайди, туркий тилларда урғу маъно ифодаламай, балки бўғинларда товушларнинг оҳангдорлигини ошириш учун хизмат қилади, деб уқтиради. Б.Я.Владимирцев қадимги туркий тилга хос вазн тузилишига ҳамда сингармонизм қонунига асосланиб, энг қадимги туркий тилда бош урғу биринчи бўғинга тушган, кейинчалик туркий сўзларнинг сўнгги бўғинига кўчган деб хулоса қилади.

И.А.Бодуэн де Куртенэ туркий тилларнинг типологик хусусиятига кўра, “Турон тилларида унли товушлар гармонияси бўғин ва сўзларни мустақкам боғлаш учун хизмат қилади. Ҳинд-европа тилларида эса урғу бўғин ва сўзларни боғлашда муҳим роль ўйнайди”, деб уқтиради. Ф.Е.Корш туркий сўзларда биринчи бўғиндан кейинги позицияларда редукция ҳодисасининг юз беришига кўра, бош урғу биринчи бўғинга тушганлигини таъкидлайди.

М.Расянен туркий тилларда асосий ҳамда иккинчи даражали урғу сўзларнинг турли позицияларида қўлланган, деган фикрларга қўшилади, шунингдек, асосий урғу биринчи

бўғинга тушиши натижасида прогрессив ассимиляция ёки унли товушлар гармонияси содир бўлган, деб кўрсатади.

Э.В.Севортян бош урғу туркий сўзларнинг асосан сўнги бўғинига тушиши ҳақида гапиради, умуман айтганда, сўз туркумларининг турига, сўз ясовчи ҳамда сўз ўзгартирувчи қўшимчаларнинг характериға кўра, психологик жараён орқали, бош урғу ва иккинчи даражали урғу тушиши ўзгарган деб таъкидлайди.

А.М.Шчербак ҳам туркий тилларда бош урғу кўп бўғинли сўзларнинг охириги бўғинига тушади, сўз ўзгартирувчи формаларда эса турлича характерға эға деб уқтиради, шунингдек, бош урғу тарихан кўп бўғинли сўзларнинг охириға тушган, урғу тушган позицияни кўрсатувчи далиллар мавжуд эмас, деб таъкидлайди. У туркий тилларда бош урғу ҳамда иккинчи даражали урғу ҳақида сўзлаган муаллифлар фикриға кўшилган.

Н.А.Баскаков қорақалпоқ тилида бош урғу ўзақдан иборат сўзларға ҳамда кўп бўғинли сўзларнинг сўнги морфемасиға тушади деб кўрсатган, айниқса, икки бўғинли сўзларда қисқа унлиларнинг редукцияға учраши бош урғунинг сўнги бўғинга тушишидан далолат беради, деб айтган.

А.Фуломов ўзбек адабий тилида урғу масаласиға оид асарида бош урғу асосан кўп бўғинли сўзларнинг сўнги бўғинига тушишини таъкидлаган, шу билан бирға, сўз туркумларининг туриға, психологик жараёнларға кўра, бош урғу кўп бўғинли сўзларнинг олдинги бўғинларига кўчиши ҳам, айрим сўзларда фонологик хусусият касб этиши ҳам айтилган.

У.Ш.Байчурат татар тилининг мишар-татар шевасида бош урғу икки бўғинли туркий сўзларнинг биринчи бўғинида сақланиб қолганлиги ҳамда иккинчи бўғинида асосий товуш(тон) кўтарилиши ва пасайиши ҳақида уқтириб ўтади.

Ҳозирги ўзбек тилида урғу ва унинг характери ҳақида А.Маҳмудов илмий иш олиб борган, бу илмий ишда бир бўғинли ҳамда кўп бўғинли сўзларнинг очиқ, ёпиқ бўғинларида бош урғу ва иккинчи даражали урғунинг тушиши ҳақида сўз боради. Очиқ, ёпиқ бўғиндан иборат ўзақларға бош урғу тушади деб кўрсатилган, бош урғу кўп бўғинли

сўзларда кейинги позицияга тушади дейилган, сўз туркумларининг характерига, очик ёки ёпиқ бўгин хусусиятига, психологик ҳолатда бўлишига кўра, бош урғу олдинги бўгинларга кўчади деб кўрсатилган, энклитик хусусият касб олган бўгинларга бош урғу тушмайди дейилган. Тадқиқотнинг энг муҳим томонлари шуки, урғу тушган бўгиндаги кенг унли ва ундош товушларда даврий (длительность) хусусияти кучли, тор унлиларда қисқароқ бўлганлиги таъкидланган. Шу билан бирга, урғу тушган бўгиндаги товуш (тон) кучи (интенсивность) ҳамда урғу тушмаган бўгиндаги тезликнинг фарқи борлиги ҳамда урғу тушган бўгинда тезлик кучли бўлиши кўрсатилган. Бундан ташқари, урғу тушган бўгинда товуш (тон) баландлиги ва пасайиши устун бўлиши ҳам таъкидланган.

Туғлуқхон Толипов ўзининг “Историческое развитие фонетической системы уйгурского языка” номли авторефератида урғу бобида фикр айтган туркшунос олимларнинг қарашлари келтирилган. Шунингдек, ҳозирги уйғур тилига хос умлаут ҳодисасининг пайдо бўлишига бош урғунинг таъсири сабаб бўлган деб уқтиради, ҳамда кенг **а** унлиси тор **и** фонемасидан олдин ўрта кенг **е** товушига ўтиши таъкидланган. Урғу таъсирида тор унлилардан олдинги кенг унлилар сифат жиҳатидан биров бўлса ҳам ўзгаришга учраган, урғу таъсирида юз берган редукция ҳодисалари ўзбек , хакас, қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий тилларда ҳам учраши кўрсатиб ўтилган.

Туркий тилларда сингармонизм қонуни тарихан ва ҳозирги даврда мавжуд фонетик ҳодиса ҳисобланади.

Сингармонизм қонуни туркий сўзларнинг ўзаги асосида вужудга келган. Шунга кўра, тарихан бош урғу ҳам сўзларнинг ўзагига тушиши табиий ҳол эди, икки бўгинли сўзларда ҳам бош урғу биринчи бўгинда сақланган. Шунингдек, кўп бўгинли сўзларда ҳам бош урғу биринчи бўгинга тушган. Сўз ўзагига қўшилган грамматик кўрсаткичларда ҳам сингармонизм қонуни сақланган. Биринчи бўгиндан кейинги позицияларда эса, иккинчи даражали урғулар ҳосил бўлган, иккинчи даражали урғулар сингармонизм қонунини бузишга қодир бўлмаган, иккинчи даражали урғулар тушган унли, ундош фонемаларда товуш(тон) давомийлиги, кучи (интен-

сивлик), товуш кўтарилиш баландлиги, пасайиши бош урғу тушган бўғин хусусиятига яқин турган, шунга кўра, сингармонизм қонунининг характери ўзгаришга учрамаган. Сўзларнинг охиригача товушлар гармонияси таъсири сақланиб қолган. Сўзларнинг инлаут позициясида иккинчи даражали урғулар кучсизланган ўринда редукция (синкопа) ҳодисаси юз берган. Туркий сўзларнинг охирида редукция (апокопа) ҳодисаси иккинчи даражали урғуларнинг сусайиши натижасида содир бўлган. Бу фонетик ҳодиса Ф.Е.Корш томонидан юқорида зикр этилган фикрга мос келади. Кўрсатилган ёзма манбаларда бу фонетик ҳодиса учрайди: *оғул* (Таф.,176) > *оғли* (Таф.,87а), *ағыз* > *ағзын* (МН.,303), *йашағу* > *йашғу* (ЎН.,36), *Элик* > *Элги* (Рабғ.,4а); *Эрин* > *Эрни*(МН.,133), *қуруғ* (Таф.,11а) > *қур*(Таф.,11а) каби.

Унли товушларда юз берган дивергенция, конвергенция, ўтиш, мослашув каби фонетик ҳодисалар бош урғу, иккинчи даражали урғулар орасидаги муносабат ўзгариши орқали юзага келган: *а:ч* (Рабғ.,77а) > *ач* (Нав.ҲА.,73); *Этмәк* (Таф.,96) > *өтмәк* (НАЛ.,722), *Эw* (Таф.,96) > *уй* (НАЛ.,623) каби.

Ундош товушлардаги фонетик ҳодисалар ҳам урғу турлари орасидаги мувозанатнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлган.

Умуман айтганда, XI–XII, XIII–XIV асрларга оид ёзма манбаларда бош урғу ва иккинчи даражали урғулар мавжуд, кўрсатилган даврларга оид ёзма манбаларда сингармонизм қонуни сўз структурасининг тузилишида ҳукмрон, сингармонизм қонуни билан бош урғу мослашган, айрим группа сўзларни инобатга олмаганда деярли кўпчилик туркий сўзларда редукция ҳодисаси юз бермаган. Умлаут ҳодисасини кўрсатувчи график хусусиятлар учрамайди, бу давр ёзма манбаларида қадимги туркий тил даврига оид жарангли-жарангсиз ёки жарангсиз-жарангли ундош товушлар бирикмаси ҳам мавжуд. Шу келтирилган далилларга кўра, бош урғу туркий сўзларнинг биринчи бўғинига тушган, иккинчи даражали урғулар ҳам кейинги позицияларда қўлланган, иккинчи даражали урғулар характери жиҳатидан бош урғуга нисбатан биров кучсиз бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Туркий тиллар энг қадимги даврлардан бошлаб шу кунларга қадар эволюцион йўл билан ривожланиб келди. Шунинг билан бирга, туркий тилларнинг ривожланишида тарихий, географик шароитларнинг маълум даражада таъсири сезилади. Бир гуруҳ туркий тилларнинг фонетик системасида ҳам урғунинг роли маълум даражада ўзгарган, сўзларнинг лексик-семантик хусусиятини таъкидлаш зарурати ошиб борган, туркий тилларда саж (вазн, ритм) формасининг талабига кўра сўз охиридаги бўғинни интонация билан ифода қилиш кучайган, бош урғу кучсизланиб иккинчи даражали урғуларнинг кучайишига олиб келган. Шунингдек, биринчи бўғиндаги унлиларда товуш(тон) давомийлиги, интенсивлиги (тон кучи) товуш (тон) баландлигининг ўзгариши орқали ҳам бош урғу сушлашиб иккинчи даражали урғуларнинг кучайишига олиб келган.

Аналитик усул билан ясалган сўзларнинг бир бўғиндан иборат иккинчи компонентиди ҳам бош урғу бўлган, иккинчи компонент асосида ясалган янги сўзнинг кейинги бўғинига айланиб, бош урғу сифатида сақланиб қолган, иккинчи компонент составидаги урғу туркий сўзларнинг охирига кўчган.

Туркий сўзларга тушган урғу турларининг характерига кўра, унли товушларда дивергенция юз берган. Юқорида кўрсатилган тил ҳодисаларига кўра, туркий сўзларда иккинчи даражали урғулар бош урғу даражасига келиб қолган, биринчи бўғиндаги қадимги бош урғу иккинчи даражали ҳолатга кўчган.

Тарихан *мэн, сэн, ул (ол), биз//миз, сиз* олмошлари мустақил сўз сифатида қўллаганда махсус бош урғуга эга бўлган, замонлар ўтиши билан грамматик заруратга кўра, от группасига оид сўзларда *биз, миз* формаси эгалик қўшимчасига айланган, феъл формаларида эса, шахс қўшимчалари сифатида қўлланган, лекин бу сўзлар тарихан қаттиқ ўзакли сўзларда сингармонизмга риоя қилмасдан, мустақил талаффузини сақлаб қолган, бу фонетик хусусият аффикс функциясига ёки энклитик ҳолатга ўтганда ҳам, ўзининг қадимги урғу хусусиятини сақлаган деб қараш керак.

Бир гуруҳ ўзбек тили шеваларида сингармонизм қонуни мавжуд, сингармонизмли ўзбек шеваларида товушлар уйғунлиги бўлгач, сўз структурасида гармония қонуни устун, бош урғу билан сингармонизм қонуни мослашган бўлиши керак, аммо ўзбек тили шеваларида бош урғу сўз охирида деб кўрсатилмоқда. Шундай ҳолат: сингармонизм қонуни давом этаётган қардош туркий тилларда ҳам бош урғу сўз охирида деб кўрсатиш учрайди.

БЎҒИН ТУЗИЛИШИ

Туркий ёзма обидаларда бўғин тузилиши бир элементли, икки элементли, уч элементли ҳамда тўрт элементли бўғин тузилиши қўлланган, очик ва ёпиқ бўғинлардан иборат: унли, унли-ундош, ундош-унли, ундош-унли-ундош, унли-ундош-унли, ундош-унли-ундош-ундош, унли-ундош-ундош элементлари асосида тузилган бўғинларнинг қайси бири бирламчи эканлиги ҳақида турлича қарашлар учрайди.

Бир элементли бўғин: у (ХХ,2) - *қила олмоқ*; о (ДЛТ,1,51) - *ўйла, тушин*.

Икки элементли: *эб* (Тўн, 30), *ти* (КТМ,7); *эр* (Тўн,26); *а:ч* (ДЛТ,1,108); *а:ч* (Мўг,38); *и:з* (ДЛТ,1,109),

Уч элементли: *йир* (Тўн,60); *қод* (Таф,80а); *қоз* (МК, III,444); *тўш* (ХХ,12) - *тенг*; *сўт* (Замах,16); *ана* (ҚБН,556; ХХ, 146) - *она*.

Тўрт элементли:

азақ (ҚБН,306) - *оёқ*; *эдгү* (Кг,3); *қары*(МК, III, 242) -*кекса*; *тоңа* (ҚБН, 27а) - *ботир*; *эгри* (Рафг.,5а) -*эгри*.

Туркий ёзма обидаларда кўп бўғинли сўзлар ҳам қўлланган. Бундай кўп бўғинли сўзлар грамматик кўрсаткичлар орқали ҳосил бўлган.

АДАБИЁТЛАР ВА ШАРТЛИ ҚИСКАРТМАЛАР

- Абушқа** — Лугати Абушқа (В.В. Вельяминов-Зернов нашри: СПб., 1868).
- Амирий** — Юсуф Амирий. Банг ва чағир орасинда мунозара (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- Аҳмадий** — Аҳмадий. Рудноманинг орасинда мунозара ва мубоҳаса (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- Атоий** — Атоий. Девон (Қўлёзма: Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, В-2456).
- БВ** — Восифий. Бадоиул вақое (Диловор таржима-си. Қўлёзма, Ўз.ФА Шарқшунослик институти, инв. № 3344).
- БН** — Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома (Н.И. Ильминский нашри, Казань, 1857).
- Бобур** — Бобур. Девон (А.Н.Самойлович нашри, Петроград, 1917).
- Гулханий** — Гулханий. Зарбулмасал (Ф. Исҳоқов нашри, Тошкент, 1976).
- ДН** — Юсуф Амирий. Даҳнома (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- КТ** — Кул тигин шаънига қўйилган ёднома (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
- ЛН** — Хўжандий. Латофатнома (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- Лутфий** — Лутфий. Девон (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).

- МК-Д.Л.Т.** — Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит-турк (С. М. Муталлибов нашри, Тошкент, 1960, 1961, 1963).
- МН** — Хоразмий. Муҳаббатнома (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- Мунис** — Шермуҳаммад Мунис. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Ю.Юсупов, Тошкент, 1957).
- Муқимий** — Муқимий. Асарлар тўплами. Икки томлик (Нашрга тайёрловчи Ф. Каримов, Тошкент, 1960).
- Навоий ЛТ** — Алишер Навоий. Лисонут тайр (Илмий-танқидий матн. Тайёрловчи Шарафиддин Эшонхўжаев, Тошкент, 1965).
- Навоий МА** — Алишер Навоий. Мезонул авзон (Танқидий матн. Тайёрловчи Иззат Султонов, Тошкент, 1949).
- Навоий МЛ** — Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. (M.Quatremere нашри, Париж, 1841).
- Навоий МН** — Алишер Навоий. Мажолисун нафоис (Илмий-танқидий матн. Тайёрловчи С.Фаниева, Тошкент, 1961).
- Навоий МШ** — Алишер Навоий. Муншаот (Қўлёзма: М.Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Санкт-Петербург Давлат кутубхонаси, X-55).
- Навоий МҚ** — Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб (Танқидий матн. Тайёрловчи А. Н. Кононов, М. —Л., 1948).
- Навоий СИ** — Алишер Навоий. Садди Искандарий (Порсо Шамсиев нашри, Тошкент, 1961).
- Навоий СС** — Алишер Навоий. Сабъаи сайёр (Илмий-критик матн). Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1956).

- Навойй ФК** — Алишер Навойй. Фавоидул кибар (Қўлёзма, Шарқшунослик институти, инв. №774).
- Навойй ФШ** — Алишер Навойй. Фарҳод ва Ширин (Танқидий матн. Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1963).
- Навойй Чд** — Алишер Навойй. Чор девон (Қўлёзма, Шарқшунослик институти, инв. №677).
- Навойй FC** — Алишер Навойй. Фаройибус сиғар. (Қўлёзма, Шарқшунослик институти, инв. №790).
- Навойй ҲА** — Алишер Навойй. Ҳайратул аброр (Илмий-танқидий матн. Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1970).
- НФ** — Маҳмуд Али. Наҳжул фарадис (Я.Экман наشري, Анқара, 1956).
- Саккокий** — Саккокий. Девон (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 2079).
- Санглоҳ** — Мирза Меҳдийхон. Санглоҳ (Ж.Клоссон наشري, Лондон, 1960).
- Саройй** — Сайфи Саройй. Гулистон бит-туркий (Ҳ.Усмонов ва З.Мақсудовалар наشري, Қозон, 1980).
- Сувр** — Suvarnarabhasa (“Олгун ёруқ”дан). (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
- Тафсир. Таф.Тф.** — Ўрта Осиё тафсири (Қўлёзма, Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-197).Қ.Маҳмудов наشري. Туркий тафсир. Тошкент, факсимил, 2000. Шарқшунослик институти
- ТВГ** — Туркистон вилоятининг газети.
- ТН** — Тўтинома (Қўлёзма, Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-172/II).

- Тўн.** — Тўнюқуқ шаънига қўйилган ёдномга (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
- ТТ** — Турфан матнлари (В. Банг ва А. Габэн нашрлари, Берлин, 1929, 1930, 1931, 1934, 1954, 1958, 1959).
- ФИ** — Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол (Қўлёзма, Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-571).
- Фурқат** — Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик (Нашрга тайёрловчи Ҳолид Расул, Тошкент, 1959).
- ХШ** — Кутб. Хисрав ва Ширин (А. Зайончковский нашри, Варшава, 1954).
- ШН** — Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома (Т.М. Мелиоранский нашри, СПб., 1908).
- Ш.тар.** — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима (А.Н. Кононов нашри, М. —Л., 1958).
- Ш.турк** — Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк (Н. Румянцев нашри, Казань, 1925).
- Яқиний** — Яқиний. Ўқ (ва) ёй орасинда мунозара (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- ЎН** — Ўғузнома (А. М. Шчербак нашри, М., 1959).
- Урх.-ен** — Урхун-енисей ёдгорликлари (Малов С.Е., 1. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951; 2. Енисейская письменность тюрков. М. —Л., 1952; 3. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. —Л., 1959). 4. “Ирқ битиг” урхун-енисей ёдгорликлари
- Қад.уйғ.** — Қадимги уйғур тили ёдгорликлари (“Олтун ёруқ”, “Тишаствистик”, “Хуастуанифт” каби қадимги уйғур ёзувидаги обидалар).

- ҚБ** — Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг
1. Қўлёзма, Шарқшунослик институти, инв № 1809 (Наманган нусхаси);
2. Қ. Каримов нашри, Тошкент, 1971).
- ҚР** — Қиссаи Рабғузий (Қўлёзма, Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-245).
- Ҳайдар** — Ҳайдар Хоразмий. Маҳзанул асрор (Қўлёзма, Британия музейи, Add. 7914).
- Хувайдо** — Хувайдо. Девон (Литографик нашр, Тошкент, 1913).
- ХҲ** — Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ (1. Рашид Раҳматий Арат нашри, Истанбул, 1952; Қ.Маҳмудов нашри, Тошкент, 1972).
- АЗФЛТ** — Ат-туҳфатуз закийяту фил луғатит туркия. (С.Муталлибов нашри, Тошкент, -1968.)
- Замахш.** — Маҳмуд Замахшарий. Муқаддиматул адаб. инв.2699. Ўз.ФАШИ. (Поппе нашри, М.,-Л.1937).
- Маҳ.** — Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, ФАН, 1990.
- Неъматов Ҳ** — Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси, Тошкент, 2002.
- Огаҳ.** — Огаҳий. Девон.938, ЎзФАШИ: Юсуф ва Зулайҳо. (Ғ.Каримов нашри). Тошкент, 1974.
- С.Иброҳимов** — Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947.
- Содиқов Қ** — XI–XV асрлар уйғур ёзувидаги ёзма обидаларнинг тил график ва фонетик хусусиятлари. Докторлик диссертацияси. Тошкент, 1992.
- Фуломов А.Ғ.** — Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947 й.

**РУС ТИЛИДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АДАБИЁТЛАР
ВА ҚИСҚАРТМАЛАР**

- АФТЯ** — Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Спб., 1900.
- Боб.Мухт.** — Захириддин Мухаммад Бабур. Мухтасар (И.В.Стеблева нашри). М., 1972.
- БД.** — Захириддин Мухаммад Бабур. Деван (А.Н.Самойлович нашри). Спб. 1917.
- БЛ.** — Боровков А.К. Бадаи ал лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Соч. Алишера Навои, 1961.
- ВИТЯ** — Баскаков Н.А. Введения в изучении тюркских языков. М., 1969.
- ГБЯ** — Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.;-Л., 1948.
- ГТЯ** — Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка, М., 1964.
- ГОЯТТ.** — Шчербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.
- ГСТЛЯ** — Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.;-Л., 1956.
- ГСУЛЯ** — Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.;-Л., 1960.
- ГСУЯ** — Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.;-Л., 1962.
- Д.Т.С** — Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- ЕН.** — Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.;Л., 1952. (Енисейский памятник, Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.)

- КЯ.П** — Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч. I. М., 1952.
- Кч.** — Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата, 1971.
- ЛСТ.** — Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфира XII-XIII вв. М., 1963.
- Радлов В.В.** — Ярлыки Темур Кутлуга и Тохтамыша, ЗВО РАО, т. III, вып. 2, 1888, стр. 2.
- Сужд.** — С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
- С.Ф.Т.Я.** — Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
- СЯХЛ.** — Фазылов Э.И. Староузбекский язык Хорезмских памятников XIV века. Автореф. дисс. докт. фил. наук. Ташкент, 1967.
- Тас.** — Курьшжанов А.К. Исследование по лексике тюрко-арабского словаря. Алма-Ата, 1970.
- УЯ** — Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент, 1959.
- ФМОАН.** — Рустамов Алибек. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои (Автореф. дис. докт. филол. наук). Ташкент, 1966.
- ФМОЯХ** — Махмудов К. Фонетические и морфологические особенности языка “Хибатул хакаи”. (Автореф. дисс. канд. филол. наук), Ташкент. 1964.
- ФХГ.** — Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. Ташкент, 1967.
- ЭСТЯ** — Севортыан Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. Фонетика турецкого литературного языка. с. 127-147.

- ЯЕП** — Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
- ЯОЕП.** — Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. М.; 1960.
- Radloff.W.** — Phonetik der nördlichen Turkkarache, Leipzig, 1882.
- Владимирцев Б.** — Сравнительная грамматика монгольского письменного языка в хакасского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929. с.112.
- Бодуэн де Куртэнэ.** — И.А.Резя и резьяне II Славянский сборник. СПб., с.322.
- Корш Ф.Е.** — Древнейший народный стих турецких племен ЗВО РАО, XIX, 1909, с.70-71.
- Расянен М.** — Материалы по исторической фонетике тюркских языков. С.33-46.
- Байчура У.Ш.** — Звуковой строй татарского языка. Ч.2, Казань, 1961, с.192.
- Махмудов А.** — Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.
- Талипов Т.** — Историческое развитие фонетической системы уйгурского языка. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Алма-Ата, 1982, с.89-108.

ҚОЗОҚБОЙ МАҲМУДОВНИНГ “ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИ” КИТОБИ ҲАҚИДА

“Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси” китоби Қ. Маҳмудов ўз илмий фаолияти давомида олиб борган узоқ йиллик тадқиқотларининг, жиддий изланишлар асосида пишиб етилган фикрларининг ўйлаб айтилган хулосаларидир.

Асарнинг катта ютуқларидан бири у ёзма ёдгорликлар асосида ёзилган. Тилимиз тарихининг турли даврларида яратилган ёзма манбалар, ўтмишдан қолган луғат ва грамматикалар тадқиқотнинг бирламчи манбаларидир. Олим ушбу ёзма манбалардан олинган материалларни ҳозирги туркий тиллар, хусусан, ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларига қиёслаш орқали катта натижаларга эришган.

Китобда ўзбек тили фонетик тизимининг тарихий тараққиёт босқичлари муайян изчилликда очиб берилади. Асарда кенг эътибор қаратилган масалалардан бири ўзбек тили унлилар тизимининг тарихий тараққиётидир.

Туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг унлилар тизими, унинг шаклланиш тарихи, айрим унлиларнинг ҳосил бўлиш омиллари ва уларнинг тарихий тараққиётини текшириш тарихий фонетиканинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб келмоқда. Кунимизгача сақланиб қолган энг эски туркий битиглардан тортиб то ўтган юз йилликларга қадар яратилган ёзма обидалар тилини ўзаро изчилликда, даврма-давр қиёслаб ўрганиш бу тизимни яхлит ҳолда тасаввур этиш имконини беради.

Тадқиқотлар қадимги туркий тилда саккизта унли фонема амал қилганидан далолат бермоқда: [a], [ä], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Мазкур унлилар кўк турк (урхун) битигларида тўрт ҳарф ёрдамида ифода этилган: <a-ä>, <ï-i >, <o-ö>, <u-ü>.

Тарихий тараққиёт жараёнида унлилар тизимида ўзгариш юз берди. Бу тизимдаги унли фонемалар сони эски ўзбек тили (“чиғатой туркийси”) даврида ўнтага етди. Булар: [a],

[ä], [e], [a:], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Туркий тилнинг узоқ асрли анъаналари асосида шаклланган мазкур тизим эски ўзбек ёзма адабий тилининг характерли фонетик хусусияти сифатида ўтган асрнинг бошларига қадар ўз бутунлигини сақлаб келди, тилимизнинг фонетик тараққиётини таъминлаб берди. Ўзбек мумтоз шеърининг тилининг, мисраларнинг равлонлиги, оҳангдорлиги, ўта жозибали ва таъсирчанлигининг боиси ҳам ана шу азалий қонуниятларга бўйсунганлигида эди.

1928 йили араб хатидан лотин алифбосига ўтилганда тўққиз унли фонема учун белги қабул қилинган эди. Бироқ 1934 йилга келиб, алифбо ислоҳ қилинди ва унлиларни ифодаловчи ҳарфлар сони олтитага туширилди. 1940 йилга келиб кирилл хатига ўтилганида ҳам унлиларни билдирувчи белгилар сони ўшандайлигича қолаверди. Алифбо - нисбий. Биз унда унлилар сонини тўққизга ёки олтита кўрсатамизми, қатъи назар, тилдаги унлилар сони ортиб ё камайиб қолмайди. Масалан, кўк турк алифбосида тўртта белги саккиз унлини, уйғур хатида уч ҳарф (турли график шакллари билан) саккиз-ўнта унлини, кези келганда, чўзиқ унлиларни ҳам ифодалайверган. Афзаллиги шундаки, ўша ёзувларнинг имло принциплари, ёзув қоидалари тилнинг фономорфологик хусусиятларига мувофиқ ҳолда пухта ишланган эди. Шунинг учун аجدодларимиз бу ёзувлардан узоқ асрлар давомида фойдаланди, уларни ўзгартириш ва ислоҳ қилаверишга эҳтиёж ҳам сезилгани йўқ. Жумладан, араб алифбоси асосидаги туркий ёзувнинг имло принциплари, қоидалари X асрда қорахонийлар замонида ишлаб чиқилган эди. Бу имло принципи туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили тарихи давомида юз йилликлар бўйи ўзгаришсиз амал қилди. Фақат ўтган асрнинг 20- йилларида жадидларгина уни ислоҳ қилдилар, ўзбек тилидаги айрим товушлар учун кўшимча график воситаларни қўлладилар. Ўтмишда ёзма адабий тил ва матн тузиш анъаналарининг бир маромда такомиллашиб келганлигининг сабабларидан бири ҳам аслида шунга боғланади. Эски ёзувлар тажрибаси бизга сабоқ бўлмоғи керак.

Туркшуносликда унлилар тизимидаги айрим фонемаларнинг ҳосил бўлиш тарихи баҳсу мунозараларга сабаб бўлмоқда. Шулардан бири ёпиқ [e] товушидир. Унинг туркий

тиллар тарихида қачон шаклланганлиги, ёдгорликлар тилида тутган ўрни ҳақида кўп тортишувлар бўлган, бироқ тугал тўхтамга келинганича йўқ.

Қ. Маҳмудов араб ёзуви туркий матнларнинг имло хусусиятларига таяниб, ёпиқ [e] товуши XI асрда шаклланган эди, деган фикрни билдиради. Бунга “Девону луғатит турк”даги туркий матнлар, “Кутадғу билиг”, “Ҳибатул-ҳақойиқ” ва бошқа эски туркий ёдгорликларнинг ёзув хусусиятларини асос қилиб келтиради. Хулоса маъқул. Бироқ, Қ. Маҳмудовнинг юқоридаги фикрларини инкор этмаган ҳолда, кўк турк ва уйғур ёзуви қадимги матнларнинг ёзув хусусиятларини ҳам асосга олишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Чунончи, урхун битигларида бу товушни ифодаловчи ҳарф йўқ. Енисей битигларида эса [e] ни ифодалаш учун алоҳида ҳарф қўлланган. Шунга кўра, бу товушнинг ҳосил бўлиш тарихини эскироқ даврларга боғлаган дуруст. Қизиғи шундаки, кўк турк ёзуви енисей битигларида <e> ҳарфи билан келган сўзлар урхун битигларида мунтазам равишда <ä> ёки <i> ҳарфлари билан берилган. Матнлардаги бу ҳодиса кўк турк алифбосидаги <ä> ҳамда <i> ҳарфларининг вазифаси кенгроқ эканлиги, шунинг билан бирга, [e] унлиси ўша кезлар [ä] га вариант сифатида қўлланганидан далолат беради.

Ҳозирги ўзбек тилидаги очик, кенг [o] товушининг ҳосил бўлиш тарихи ҳам мунозарали. Маълумки, бошқа туркий тиллардан фарқли ўлароқ, ҳозирги ўзбек тилида кенг [o] товуши мавжуд.

Қ. Маҳмудовнинг фикрича, ҳозирги ўзбек тилидаги [o] фонемаси тарихан ўзлашган сўзлардаги чўзиқ [a:], туркий тиллардаги этимологик тил орқа [a] ҳамда этимологик чўзиқ [a:] товушларининг кенгайиши натижасида ҳосил бўлган.

Ўзбек тили тарихида яратилган ёзма манбалар тилини тадқиқ этиш, уларни ҳозирги ёзувга ўгириш жараёнида очик [o] масаласи янада жиддийлашади.

Ёзма ёдгорликлар, хусусан, араб ёзуви манбаларни ўрганган мутахассислар матнларда сўз бошида келган “алиф мадда”, сўз ўртасида келган “алиф” ҳарфи [o] товушини ифода этган деб ҳисоблайдилар. Матнларни ҳозирги ёзувга

Ўғирганда ҳам уларни фақат [o] сифатида берадилар. Аслида араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида сўз бошида келган “алиф мадда”, сўз ичидаги “алиф” ҳарфлари кенгроқ вазифани бажарган. Уларни ҳозирги ёзувга ўғирганда туркий тилларнинг хусусиятини инобатга олган маъқул. Сўз бошида “алифу мадда” билан ёзилган сўзларни *al, ač, ačun, asiğ* шаклида, сўз ичида “алиф” ҳарфи билан ёзилган йўғон ўзак-негизли сўзларни *barğan, turğan, tapqan, qačqan*, ингичка ўзак-негизли сўзларни эса *bilgän, körgän, ešitkän* шаклларида ёзилса тўғри бўлади.

Туркшуносликда “бирламчи” чўзиқ унлилар масаласи ҳам ҳал бўлмай турибди. Муҳими шундаки, туркман адабий тилида, шунингдек, ўзбек хоразм шеваларининг ўғуз гуруҳларида “бирламчи” этимологик чўзиқ унлилар ҳозир ҳам амал қилмоқда. Бироқ, бундай унлиларнинг ҳосил бўлиш тарихи, ёзма ёдгорликлар тилида тутган ўрни хусусида аниқ бир хулосани айтиш мушкул.

“Бирламчи” чўзиқлик ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада ўрин тутган кўринади. Чунончи, қадимги туркий матнларда чўзиқ унлиларнинг турли график воситалар билан ифода этилганлигини кузатамиз: уйғур хатида қўшалок “вов” ҳарфи лабланган унлиларнинг чўзиқлигини билдирган (*oot, ööč, töör*), араб ёзувида туркий матнларда чўзиқлик учун қўшалок “алиф”, “вов” ҳарфларидан фойдаланилган (*aal, aac, ööl*). Лекин ёзма ёдгорликлар тилида “бирламчи” чўзиқ унлилар фонема даражасида амал қилганлиги даргумон. Ҳарқалай, улар оддий этимологик унлиларнинг фонетик варианты сифатида қўлланган чиқар.

Китобда туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонун хусусида ҳам атрофлича маълумот берилган. Сингармонизм ўзбек тили тарихида темир қонун эди. Бошқа туркий тилларда, шунингдек, кўпгина ўзбек шеваларида бу қонун ҳозир ҳам кенг амал қилмоқда.

Муҳими, қадимги турклар қўллаган кўк турк, уйғур ёзувларининг имло принциплари айни қонунга бўйсунар эди. Айниқса, кўк турк алифбо тизими ва имло принциплари бунга яққол ўрнак бўла олади. Алифбода ундошларни ифодаловчи ҳарфлар уч гуруҳни ҳосил қилади: 1) ёзувда ундошнинг йўғон ва ингичка эшини (вариантини) фарқла-

майдиган ҳарфлар: булар <z>, <m>, <ng>, <p>, <ç>, <ş>; 2) ёзувда ундошнинг фонетик жуфтани билдирадиган ҳарфлар: , <b'>, <ğ>, <g>, <d>, <d'>, <y>, <y'>, <q>, <k>, <l>, <l'>, <n>, <n'>, <r>, <r'>, <s>, <s'>, <t>, <t'>; 3) қўш ундошларни билдирадиган ҳарфлар: <lt>, <nt>, <nç>, <rt>. Ёзувда ундошнинг фонетик жуфтани билдирадиган ҳарфлар гуруҳи буткул туркий сингармонизм талабларига асосланади: ҳарфларнинг ўзиёқ сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзак-негизли эканидан белги бериб туради. Сингармонизм таъсирини, шунингдек, унлилар имлосида ёки ёзувнинг морфо-фонологик табиатида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, [q] ундоши *uq, oq, qu, qo* бўғин тизимида бир белги, *aq, qa* бўғин тизимида иккинчи белги, *iq, qi* бўғин тизимида эса бошқа бир белги билан ифода этилган ва б. Кўк турк ёзувининг айна хусусиятлари мазкур алифбонинг туркий тиллар фонетик тизимининг тарихий тақомили билан чамбарчас ҳолда юзага келгани ва мукамаллаша борганидан далолат беради.

Ўзбек тили тарихида ундошлар тизимининг тарихий тақомили ҳам аҳамиятли. Тилнинг тарихий босқичларида ундошлар тизими қандай кўринишда бўлган-у, замонлар оша бу тизимнинг қай йўл билан тақомиллашиб, ўзгариб келганлиги тарихий фонетикада турли мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Урхун ёдгорликлари тилида қуйидаги ундошлар амал қилган: [b], [p], [t], [d], [y], [k], [q], [g], [ğ], [s], [z], [š], [ç], [n], [ng], [r], [l], [m]. Аҳамиятлиси, битикларда [ny] учун ҳам махсус ҳарф бор. Ҳарқалай, бу товуш [n] га вариант сифатида (n~ny) амал қилган кўринади.

Қадимги туркий тил даврида ноқ шарқий турк диалектларида [w], [x] фонемалари амал қила бошлаган кўринади. Буни уйғур ёзувли матнларда уларнинг махсус ҳарфлар билан ёзилганлигида кўриш мумкин.

Туркий тиллар тарихида тишора [dz] товуши ҳам учрайди. У эски туркий тил ёдгорликлари тилига хос бўлиб, жарангли [d] нинг фонетик варианты (d~dz) эди.

Эски туркий тил давридан эътиборан, араб, форс тилларидан ўзлашган сўзларда [v], [f], [h] фонемалари ҳам қўллана бошлади.

Яна бир жиҳати, араб ёзувли туркий матнларда айрим арабча сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган: араб тилига хос айрим товушлар аслидай ёзилаверган (сод, зод, то ва б. ҳарфлар билан). Бироқ бу ҳарфлар туркий товушлар сингари талаффуз этилган. Матнлардаги бу ҳодисани зинҳор фонетик ҳодисалар билан қориштириб юбормаслик керак. Китобда ўзбек тили тарихида амал қилган фонетик ҳодисалар — товуш ўзгаришлари, бир ҳодисадан бошқа бирига ўтиш, ўзгариш жараёнлари, тилнинг тарихий тараққиёти ёки диалект талаблари асосида тил тизимида рўй берадиган фонетик ҳодисалар батафсил баён этилади. Булар: унлилар тизимидаги товуш ҳодисалари (редукция, эпинтеза ва б.).

Ундошлар билан боғлиқ ҳодисалар: $t > d$, $t > \text{č}$, $q > \text{ğ}$, $k > g$, $k > h$, $s > y$, $s > \text{č}$, $s > \text{š}$, $s > z$, $b // y$, $w > y$, $\text{ğ} // w$, $\text{č} > \text{š}$, $\text{č} // \text{š}$, $\text{č} > y$, $\text{č} // j$, $k // t$.

$b > w \sim v > y$, $b > w \sim v > y > g$, $b > p$, $b // m$, $b > w \sim v$, $s > \text{š}$ ёки $s // \text{š}$, $\text{ğ} > w$ ёки $\text{ğ} // w$, $\text{ğ} > x$ ёки $\text{ğ} // x$, $g // y$, $d > dz > z > y$ ёки $d // dz // z // y$ ҳодисалари.

$g > z$ ёки $g // z$ ҳодисаси.

Китобда фонетик ҳодисалар тилнинг тарихий босқичларига боғлиқ ҳолда ёритиб берилган, тил тарихининг муайян босқичида устивор бўлган ҳодисалар давр ўтган сайин ўзгариб келганлиги ёзма манбаларга таянган ҳолда исбот этилади. Масалан, қадимги туркий тилда [d] лашиш ҳодисаси устивор эди. Қадимги [d] лашиш ҳодисаси эски ўзбек тилида [y] ёки [z] лашиш томон силжиган. Ёки қадимги туркий битиглар тили хос хусусиятлари билан ҳозирги ўзбек тилидан фарқли жиҳатларга эга эди (ҳозирги туркий тиллардаги [x] ли сўзлар қадимги туркий тилда [q] билан талаффуз этилган, эски туркий тилдаги [w~v] билан келган сўзларнинг кейинчалик [y] билан талаффуз қилинганлиги ва б.).

Туркшуносликда туркий ёзма ёдгорликлар тилининг диалектал хусусиятлари тугал ишланган эмас. Бу масала қадимги ёзма адабий тил асосида қай бир диалект етакчи ўрин тутганини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғатит турк” асарида эски турк диалектлари хусусида атрофлича маълумот берган. Ёзма ёдгорликлар тилини тадқиқ этар эканмиз, уларнинг тилида Маҳмуд Кошғарий айрим диалектларга хос хусусият деб

таъкидлаган фонетик ҳодисалардан етакчи эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Айни ҳодисалардан бири, ёзма ёдгорликлар тилидаги [b]~[m] ҳодисасидир. Урхун битиглари тилида сўз бошидаги [b] уйғур ёзувли матнларда [m] га ўзгаради: *ben — men, bing — ming* каби. Кўк турк битиглари билан уйғур, моний ёзувларида битилган ёдгорликлар ягона адабий тил анъанаси таъсирида, олдинма-кетин яратилган бўлишига қарамай, матнлар тилида шунинг сингари хос хусусиятлар кузатилади. Шуларга кўра, ёдгорликлар тили икки диалектга асосланганлиги аён бўлади.

Ёзма ёдгорликлар тилининг диалектал асослари ҳозирги туркий тилларнинг шаклланиш тарихини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

Маълумки, ўзбек адабий тили, бошқа туркий тиллар сингари, ўз тарихини қадимги туркий тил — кўк турк битиглари ҳамда уйғур, моний, браҳма, суғд ёзувларида битилган энг қўҳна туркий обидалар тилидан бошлайди. Қадимги туркий ёзма обидалар кўк тангри дини, буддизм, монийлик, насронийлик динига амал қилган кезлар битилган.

X асрда Қорахонийлар давлатида ислом дини расман қабул қилинди. Бу жараён адабий тил, ёзма адабиёт, маданий ҳаёт ва фалсафий қарашларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айни кезлардан адабий тилнинг янги бир босқичи бошланади.

Мўғуллар салтанати даврида ҳам бутун салтанатга қарам ерларда, тўрт улусда — Чигатой, Жўжи, Хулагу, Ўктой (Угадой) улусларида мўғул тили эмас, қорахонийлар адабий тили анъанасини сақлаган туркий тил амалда бўлди.

Кўк турк, қадимги уйғур, қорахонийлар даври адабий тили анъанаси таъсирида ўрта асрларда туркий дунёда икки улкан ёзма-адабий тил шаклланди. Шулардан бири тилшунослик тарихида “чигатой туркийси” отини олган. “Чигатой туркийси” тарихий атама бўлиб, XIV-XVI асрлардаги эски ўзбек адабий тилидир. Бу тил Ўрта Осиёда темирлар даврининг адабий тили сифатида юзага келди. Машҳур Лутфий, Атоий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари улуг адибларимиз ўзларининг ўлмас асарлари билан “чигатой туркийси”ни юксак босқичга кўтардилар, унинг кейинги такомил бўлишига бошлаб бердилар. Шунинг тўғри аниқламоғимиз шунки, “чигатой улуси”

дейилганда Ўрта Осиёдаги туркий улус, “чиғатой туркийси” деганда эса унинг узоқ асрлардан бери ривожланиб, такомил босқичига эришган ёзма адабий тили тушунилган.

Эътиборга сазовор ери шундаки, ўрта асрларда темурийлар замонида “чиғатой туркийси” номини олган ёзма-адабий тил Ўрта ва Марказий Осиёдаги барча туркий халқлар учун асрлар бўйи умумий адабий тил сифатида хизмат қилди. Турли ўлкаларда — хоҳ Қашқарда, хоҳ Ҳирот, Язд ёки Самарқандда бўлсин яшаб ижод этган адабиёт аҳлларининг асарлари бир-бирига тушунарли тилда эканлигининг сабаби ҳам ана шунда. Темурийлар даврида такомиллашиб, юксак босқичга эришган “чиғатой туркийси”нинг анъаналари ўзбек тили тарихида XX аср бошларига қадар давом этди.

Кўк турк, қадимги уйғур, қорахонийлар даври адабий тили анъанаси таъсирида XIV асрда салжуқийлар ва усмонийлар давлатида ўғуз гуруҳи асосидаги иккинчи бир адабий тил ҳам тармоқ ота бошлади. Усмонийлар даврида у муқим бир ёзма адабий тил шаклига келди. Усмонийлар даври ёзма адабий тили “чиғатой туркийси”га параллел ҳолда амал қилган. Мазкур адабий тил усмонийлар империясининг, Анадўлида юзага келган адабий ва маданий муҳитнинг ёзма тили эди. Шу ўринда баъзи усмоний шоирларининг Навоий ва бошқа ўзбек классикларига эргашиб, ўз адабий тили билан бир қаторда, “чиғатой туркийси”да ҳам ижод қилганликларини эслаш жоиз (Юнус Эмре ёки Фузулийга эргашиб ижод этган ўзбек шоирларини ҳам биламиз). Кейинчалик усмонийча асосида ҳозирги турк адабий тили юзага келди.

Адабий тил хусусида сўз кетганда Олтин Ўрда давлатида ёки бошқа қипчоқ элларида ўша чоғлар юзага келган ёзма тил анъанасини ҳам унутмаслик керак. Бу муҳитда яратилган ёдгорликлар тили айрим диалектал хусусиятлари билан ўзга муҳитда яратилган асарлар тилидан фарқланиб туради. Ушбу ёдгорликлар тилида қипчоқ элементларининг таъсири кучли. Айрим асарларда уларнинг “қипчоқ тили”да эканлиги ҳам таъкидланган (манбалардаги “қипчоқ тили” атамаси қипчоқ лаҳжаси таъсиридаги ёзма адабий тилни англатади). Олтин Ўрда замонидаги ёзма-адабий тил “чиғатой туркийси”нинг қипчоқ таъсирига берилган бир кўриниши эди.

Қ. Маҳмудов туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг тарихий фонетикаси соҳасида кўп ишлар қилди. Унинг тадқиқотлари жиддийлиги, бирламчи манбаларга асосланганлиги, фактик материалларнинг бойлиги ва илмий хулосаларининг асослилиги билан ажралиб туради. Ушбу китобни олимнинг тарихий фонетика соҳасида амалга оширган узоқ йиллик ишларининг умумлашган шакли дейиш мумкин. Китоб ўзбек тили тарихи ёки ҳозирги ўзбек тили фонетикаси, имлоси билан боғлиқ жумбоқларни узил-кесил ҳал қилиб қўя қолмаслиги табиий. Лекин у ўзбек тилшунослигида ҳукум суриб келаётган айрим чалқаш фикрларни тўғрилайди, ойдинлаштиради, ўзбек тили фонетикасига оид хато ва хилоф равишдаги қарашларга чек қўяди.

Ўзбек тилшунослигида тарихий фонетика соҳаси энди-энди бўй тикляпти. Тилшунослигимизда бу йўналишнинг тараққий этмаги учун ҳали кўп ишлашимиз, мана шундай асарларни кўпроқ яратишимиз керак.

*Қосимжон СОДИҚОВ,
филология фанлари доктори,
профессор.
8 август, 2006 йил. Тошкент шаҳри.*

М У Н Д А Р И Ж А

Муаллифдан.....	3
Кириш	4
Транскрипцион белгилар	6
Биринчи бўлим. Ўзбек халқининг тарихи ҳақида	7
Туркий қавмларнинг этник алоқалари	15
Туркий тилларнинг, хусусан, ўзбек тилининг ўрганилиши тарихи	18
Туркий тилларнинг таснифи	21
Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласи	24
Ўзбек тилининг шаклланиши	35
Турк сўзи ҳақида	38
Иккинчи бўлим. Ўзбек тилининг тарихий товуш тизими	39
Унли, ундош товушлар диалектикаси	39
Товушлар тизими тараққиётига доир	40
Унлилар	45
Бирламчи чўзиқ унлилар	50
Ундошлар	55
Жарангсиз ундошлар	56
Жарангли ундошлар	60
Сонорлар	64
Қадимги туркий ёзувда қўш ундошларларни ифодаловчи ҳарфлар хусусида	66
Туркий сингармонизм	67
Фонетик ҳодисалар	69
Унлилар тизимидаги фонетик ҳодисалар	69
Тушиш ҳодисаси	70
Ундош тизимидаги фонетик ҳодисалар	71
Урғу масаласига доир	78
Бўғин тузилиши	84
Адабиётлар ва шартли қисқартмалар	85
Илова. Такриз	93